कविकुलगुरू - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

Checked 2012

Accession No.: ~~16362~~ M949

Title: अञ्जननिदान सटीक (संपूर्ण)

पत्रे - ⑤⑤

संवत - 1913

K K S U LIBRARY
RAMTEK
441 106
M949
Dist Nagpur

श्रीगणेशाय नमः धन्वंतरये नमः नमोऽश्विनीकुमाराभ्यां मन्त्र [illegible] आहादिदं जगत॥ निद
जे तस्य जे लोके मोहमोहान्धदृष्टिभिः १ अज्ञानवाल्पपद्मस्तः सूक्ष्मार्थस्य प्रकाशिको
मूर्ख अज्ञानेन सम्मोहान्धकार [illegible] माख्यो कुर्वंतु यथार्मजः अबोधेति अग्निवेशो मुनिए
ष्मपा अज्ञानेन सह मग्रथं जूणेति॰ कस्मै निमोजनाय अबोधाऽज्ञानतारै वंतीमिरं तमस्ते
नछन्नमावृतं ज्ञ बुद्धयो यां भिषजां चिकित्सकानां हि उपकाराय यथा नेत्रतिमिर नर
स्य कमग्ज्ञानमप्यवोतनथैव वैद्यानामबोधकोनाशनं सूक्ष्माजनमिदम्॰ भिषज्यंतीति
भिषक्कुणभिषजे हस्त्येत्र कंड्वादिभ्यो यक् क्विपः भिषग्वैद्य चिकित्सके ऽत्यमरः १ दोषेति

श्रीगणेशाय नमः श्रीअश्विनीकुमाराभ्यां नमः अबोधतिमिरच्छन्नबुद्धीनां भिषजां
हिते॰ सूक्ष्मं करोत्यग्निवेशोऽनुत्तमं ज्ञानमाक्ष्मया १ दोषदोषहेतुं हेतुलक्ष्म कोपेतु का
कारणाम् यान्ते केहीन मिथ्यातियोगकालार्थकर्मिणाम् २ ॥१॥ ॥१॥

दोषेति॰ दोषाणां वातपित्तकफानां रोषः कोपः रुजो विविधा [illegible] हेतुर्निदानमादि कारणान
न्यकोपेतु दोषाणां प्रकोपे कारणानि किंभवतीत्याह कर्मणां अन्नेकहीनमिथ्यातियोगः
हीनकालो ऽमिथ्याकालो ऽतिकालो हीनार्थो मिथ्यार्थो ऽत्यर्थो हीनकर्म [illegible] दीनाम्
कार्यं [illegible] नरादिः अर्थो [illegible] दिः कर्मेति [illegible] सेवनान् ऽमिति [illegible]
वर्ति [illegible] हेतुर्नाम कारणानि [illegible] निदानं [illegible] कारणमित्यमरः [illegible]
कारके सताप [illegible] विसर्गादान विदो [illegible] निसर्गः [illegible] वात्यें [illegible]

①

१

कटुतिक्तेति ॥ कटुतिक्तकषायरसानां सेवनात् । पयो हेमेषु । इति वीजः । श्रमः ...
तथैव हिमात् । ... भयेन शोकेन । तथैव स्मरकोपेन । जागरणेन । ... शोकात् । ...
...जलतरणात् । ... व्यायामात् । ... वेगानां ... वेगधारणात् ...
...विषमाशनात् । ... वायुः प्रकुप्यति ... नाम...
... नाम ... तस्येति ...
...
...

कटुतिक्तकषायरसमोदनहितश्रमरूक्षहिमान्नभयवनशोकैः स्मरजागरणात् ...
...
...
सः [illegible] ॥ ९ ॥

... [illegible] ...
...
...
... भवति । तथा ...

सवत्सम्मोगात्रालंगौ ह्यमेव ० शि
रोहृत्पार्श्व ...
...गोधाने ...
...इति ॥ ९ ॥

श्री ०
॥ २ ॥

पित्तप्रकोपे कारणमाह ॥ तिलसेवनात् ॥ तथा कुलत्थस्य अम्लवस्तुनः सेवनात् ॥ सुरामदिरया मद्यमथवा हिंगु वा म
रोहितो ह कांजिकं वा न्यायेष्वोणि त्रिस्थस्मत्सु तेषु कटु उच्यते ॥ दुग्धतक्रदधिमीनानि तथा भार्याद्यभो: कटोष्णी दृश्यस्य
जिकामरिचादिमद्यपानं उष्णस्य च कर्मणि त्याद्व: ह्रदः क्रोधस्य अम्लस्य रसस्य उष्णस्य तेषां सेवने: पित्तं कुप्यति
रात्रौ सेवनात् ॥ वहिश्च निशावजये: द्वितीययामे अर्द्धरात्रौ वा पित्तं प्रकुप्यति ॥ वर्षाकालेऽपि मध्या
ति शीतकुम्भ्यादिभि: तथा उपाविष्णात: स्वेदे नातिपयदन्यकारक ॥ ग्रीष्मऋतौ अर्द्धरात्रे स्फूर्त्या दिरकुः उष्णमेव आगमन

तिलाम्लकटूष्णदधिमीनकुलत्थकटुतीक्ष्णमद्यमत्स्यातपैः रतिवह्निवेगविदाहक्रोधैरपि
कुप्यति पित्तमपराह्णे ॥ भ्रमो दाहो मूर्च्छा मलशिथिलता स्वेददरणं प्रलापः पीतत्व
मुखनयनविण्मूत्रनखत्वेः ॥ मदस्तृष्णा तिक्तोऽम्लः कटुरपि रसः पाण्डुवर्णो भ्रमिः पा
॥ कक्षोत्पाकस्तिक्तोघि पित्तस्य प्रकोपः ॥ ६ ॥

वर्षासु भिःशिरेवायुः पित्तं शरदि उष्मके ॥ वसन्ते तु कफः ॥ कुप्यति दोषाः प्रकृतिस्तयोगी पू भवति ॥ अथ
गिरिश्वरहिते इहे सकषाः पित्तस्य कुपितं पित्तस्य दशा दक्षी भाकृति: रैवेशरण्यं भवति ॥ भ्रमश्च काल उदुव ॥
दाह: मूर्च्छा स्वेदहानं मलशिथिलता मस्य अधिकार: तृष्णा प्रकोति: स्वेद: प्रस्वेद: दरणं प्रलाप: अनर्थ
भाषणं मुखनयनविण्मूत्रनखत्वच पीतता ॥ मदः पूर्णको हृद्वर्धनं भ्रमः ॥ तृष्णा वउष्मतो मदः ॥ तृष्णा पिपासा रसः
जिह्वापरितः कटुः ॥ अम्लः कटुरपि जायते पाण्डुवर्णत्वं इन्द्रियः ॥ कक्षोष्मत्वं नासिकापाकः ॥ पाकः तालो कोष्ठ
तितो दृष्टिनमपि ॥ ६ ॥ पद्य अथ विषमज्वरपाक इत्यस्यपः ॥ धर्मशो २

२

३

अथ कफहेतुकोपमाह ० कफो रौद्रे वेति कोपमुपैति प्राप्नोति ० दधि दुग्धेति ० स्वच्छं जलं च अन्नं च जलान्तेन
वीजं च जलजलान्तेन तथा तु जलवद् [illegible] समागतेन जलेन तथा नवान्नभोजनेन ० अथ पक्वान्नेन ० आजीर्णेन ०
अन्नेन पुनरपि भुक्तेन यद्वा हिमस्थाने निवासेन ० आलस्येन पटुभोजनेन लवणभोजनेन ० उपशमेनाति
स्वेच्छया वा जाग्रत्यां ० आज्यं घृतं तैलं स्पर्शम् ० एतेषां तथा गुरूणां [illegible] स्नेहमन्नस्य पानं वा वसन्ते अनुना दिवा स्वपने
न स्नापनेन मधुररसेनाम्लेन ० अपरं च अन्यां नारीं ० गुरुपयसः मधुराम्ल [illegible] मावे [illegible] वदधिदिवानिद्रा
शीतनिश्चयेषु यामिः ० प्रथमदिवसभागे प्रातः भागेऽपि कफ उद्भवति हिमकफकोपे भुक्तमात्रे वसन्ते ० इति

दधिदुग्धनवीनजलान्नहिमाम्बुअनाम्लपटूपशमात्यतिसेकैः गुरुमत्स्यव
सन्तदिवाशयनैर्मधुरैरपि कोपमुपैति कफः ॥ १ ॥ गुरुत्वस्तैमित्यं श्वयथु
विरक्तत्वथशयनेऽम्लाविवंधकण्ठलेपश्लेष्मशिराजा आमं निकेतन
श्रिश्वसनामिनिवसासकासरूक्षः स्फुटं लिंगं वा दुःपदुरपि रसो माधर्य ॥

गुरुत्वेति सहस्य: प्रकुपितस्य कफस्य रूपं लक्षणं लिंगं चिन्हं लक्षणम् ० गुरुत्वं देहे ० सैमित्यं अंगानां आ
र्द्रपटावगुंठितमिव ० श्वयथुः शोथः स्तब्धो विरक्तत्वं आलस्यम् ० शयनेऽतिरोचिकायम् ० रतनाधिक्यम्
अथ कण्ठ आरूढिः ० अन्नाभिरुचाभावः उपलेपः कफादिना स्पष्टता शिरासु [illegible] उपरि शीतता गात्राणाम्
अपक्वान्नभुक्तवतस्त्व श्रिश्वं ० अमुर्जाऽपि रसो जिह्वायां पटुः स्वादुश्च भवति ० मा [illegible] विद्धवदास्य लेपो भवति ०

गात्रोषप्रकोपहेतुपद्मावलोकः २:

इति दोषप्रको [illegible] स्थायं रोगवित्तम्
पहेतुः [illegible]
सह यवक्षारस्य स्फुटं लिंगं भवति ० नाम द्वंद्वि
ऽल्पं भवति ० इति श्रीजनार्दननिदानस्य [illegible] टीकायां

५

ज्व० नि०

॥ ३ ॥

सहिता[illegible]मिति निरुक्तम्

[illegible]ति [illegible] पंचप्रकारेण रोगविनिश्चयः सानन्यः [illegible]त्याह हेतुर्निदानम् व्याधिबोधकं यथा० वर्षो गुरुभाराभिघाताभ्यां मैथुनशो
कचिन्ताभयादिनि वातव्याधिबोधकानि तथाम्लकटुकनीलतीक्ष्णक्रोधलवणक्षाराभिघातातपद्याहेतिपित्तव्याधिबोध
कानि० वसन्तमधु[illegible]स्वप्नाश्नाहिनि कफव्याधिबोधकानि० अत एव निदाने नाम्नेनापरिवर्जनेन कर्तुं शक्यते० एके
वसुभते० संक्षेपतः क्रियायोगो निदानपरिवर्जनमिति० अथ प्रागूपं व्याधिबोधकं यथा जृंभाद्रिमाद्रि० वातज्वरे
नयनदाहः भाविपित्तज्वरेऽन्नाह विभाति० कफज्वरे ज्वरस्य पूर्वरूपलक्षणम् तत्पारणम्० अत एव रूपं केवलं चक्षु
वेन्ति० रूपं व्याधिबोधकं यथा० हेत्वादि कार्यविवक्षये वं लकारविषमो वेगाम्० न केदिनं ने मुक्तो यो व्याधिकारो
यथावस्थम्० तेष्वनुक्तं तं यान्ते रूपमित्यभिधीयते रूपाभिधाने यत्नोऽसति रूपाभिधाने धार्यः स्वरूपमेव न लक्षते
पपसपं व्याधिबोधकं यथा० संस्थानं व्यंजनं लिंगं लक्षणं चिह्नमाकृतिः [illegible] हेतुव्याधिविपर्यस्तार्थकारिणाम्० औष
धान्नविहाराणामुपयोगं सुखावहम्० विद्यादुपशयं व्याधेरिति० अथ प्राप्ति व्याधिबोधकं यथा यथादुष्टेन दोषेण यथा

हेतुप्रागूपरूपोपशयाप्राप्तिभिरितामयः । रोगो रूपेणावेकेन मुख्यमेते ते [illegible]तः ९ रोगो जी
र्णज्वरं कुर्यात्स्वाग्निकोपं ततश्च वि० सोऽष्टधा ते पृथग्द्वन्द्वसर्वैरागन्तुजोऽपि च १०

वानुविसर्पता० निर्वृत्तिरामयस्यासौ संप्राप्तिरिति: पंचप्रकारेणामयो रोगो ज्ञेयः अथ वा एकेन रूपेणैव
ज्ञेयः यतस्तेषु पंचसु व्याधिबोधकं रूपं मुख्यं भवति० विस्तारस्तु अन्यग्रन्थेभ्यो ज्ञातव्यमिति दिक्० ९।
ज्वरा वातपित्तश्लैष्मिकाः० वातश्लैष्मिकः वातपैत्तिकः० पित्तश्लैष्मिकश्चेति त्रिदोषजश्च आगन्तुजश्चेति
तत्र सन्निपातास्त्रयोदशः एकैकोत्कटस्त्रयः द्व्युल्बणास्त्रयः षट् हीनमध्याधिके श्च षट् समैश्चैको वि
कारणेन सन्निपातास्त्रयोदश इति० तथाभिघातादिना कफारणाच्चागन्तुजोऽपि अनेकप्रकारको भवति० तथोभि
त्रिदोषजत्वादागन्तुजावेन सामान्यादेव मष्टधा ज्वरं विकल्पयति दोषेति० अजीर्णात् [illegible] स्य दुष्यमाणाद्दोषज्वरं
करोति० किंकृत्वा कोष्ठतः० अग्निं तत्त्वा विपक्ष्य क्रोष्ठगतमग्निमुपरूपं च विबहिर्जाने [illegible] ज्वरं करोति स ज्वर इति
चीतिराणि ७

पृथक् द्वन्द्वसर्वैर्वातपित्त
श्लेष्मसन्निपातैः [illegible] स्यात्प्रधानाग
न्तुजेन सह अष्टधा १०

॥ ३ ॥

⑤

किंचिद्विशेषमाह, तथा ज्वराणां प्राग्रूपमेतद्भवति किं जृम्भा० अंगमर्दं अस्फुटनम्० एतौ द्वौ भवतः पैत्तिके ॥ अरतिः अशुखच्यम्० दृग्दाहः नेत्रयोर्दाहः० एतौ द्वौ भवतः श्लैष्मिके गौरवः गुरुत्वं शरीरे अरुचिः अन्नाभिलाषाभावः० एतौ द्वौ भवतः ।द्विन्निजे द्वन्द्वजे द्वयोर्लक्षणं मिश्रीभवेत्त्रयाणां लक्षणं स्यात्० ११ प्रथमं वातज्वरस्य लक्षणमाह० कंपेति० कंपो वेपथुः० कण्ठोष्ठयो शोषणं शोषः ॥ अभावः छिक्कायाः अभावः० तथा वागमः० हर्षो रोमाञ्चः दन्तेषु वेपथुः० हव थोर्गृहः प्रतिश्यायकोऽपि ह्रवथोस्थोगात्र्यकिंचिन्महत्वमिति० मूर्द्धि० शिरः० अंगेषु रुक्पीडा: अंगपदेनैव मूर्द्धहृदि० अंर्थे विशेषणावेदनार्थं मू० उहृत्ते व्यथा० आध्मानमस्य० एतानि स[illegible]न्यान्यपि शुभान्तो ज्ञानिपथात्तेषामिति हेव भवन्ति विवि

जृम्भाङ्गमर्द्दावरतिर्दृग्दाहो गौरवारुचिः पृथग्ज्वराणां प्राग्रूपं द्विन्निलक्षणम् ११
कंपः कंठोष्ठ विविटतृषाभोऽक्षवो मूर्द्धहृद्गात्ररुक् वैषम्यात्स्वप्नवैरस्यं जृम्भा वात
स्याकृतिः १२

धंवेदनावाते० वेपथुर्विषमो वेगः कण्ठोष्ठमुखशोषणं निद्रानाशः क्षवस्तम्भो गात्राणां रौक्ष्यमेव च शिरोहृद्गात्ररुग्वक्त्रवैरस्यं गाढविट्कता० कारिक दृष्टं तं करणस्य नेवक्लेककस्य स्यायता० वहृसादोरुन्नूस्तम्भो ॥ विश्लेषः संधिजातत्वो: ० शु[illegible]क्तकाशोवमिर्द्वौ महतहर्षमनभ्रमो० अणं स्रृत्नेत्रा दिस्त० वप्रतापो स्वकामिता० श्रेप्धानेजृम्भणाद्य भवति निरजेज्वरे० वैषम्यमनियतकालं० अस्वप्नम्न्हानाशः० वैरस्यंमुखे० जृम्भावक्त्रयायामनुन्दुः: वातज्वरस्याकृतिर्हि

रोगभवति ॥१२॥

ज्वरी०

॥ ८ ॥

अथ पित्तज्वरस्य लक्षणमाह ० पीतत्वाविएमूत्रनेत्रेषु दाहः ० तृट ० स्वेदः प्रस्वेदः ० मूर्च्छा तृषा देहस्तानम ०७
... मुखस्य स्वप्रमं ० तिक्तता मुखे वमिः ० प्रहा पित्तकफस्या नेग ... जितत्वाबोधत्वं ॥ अभिष्यत्व कारूत ० स्वेव ०
प्रलापो लोऽनर्थकं वचन ... ० देकः मलस्य सदवा प्रवृत्ति ज्वरोपद्रवस्तु मायमतिसार एव ० एषां पित्त
ज्वराकृतिर्लक्षणं भवति १३ अथ कफज्वरस्य लक्षणमाह ; स्तैमित्येति ० स्तैमित्यं स्नानामार्द्रपा
टवगुरुत्वं उत्क्लेदः वमनेच्छास्थितिरिव ० मुखे माधुर्य्यम् प्रतिश्यानाश्याजः कफश्रवरात्म ० अ
तृप्तिर्भोजनानिच्छा गौरवं ० अंगानां गुरुत्वा वस्मात् द्वन्द्वः काश ; आलस्य सामर्थ्येऽपि कर्मानुत्सा
हः तृप्तिरन्नेऽभिलषिते ० भोजनासामर्थं शुक्लतानेत्रमूत्रादीनां शैत्यं शीतता मुखे प्रसेकः छर्द्दि सन्ना

पित्तमाद्दाहतृट्स्वेदमूर्च्छाऽप्रस्वप्नतिक्तताः वमिर्भ्रमिः प्रलापाश्च ज्वरेकः पित्त
ज्वराकृतिः १३ स्तैमित्य[illegible] उत्क्लेदमाधुर्य्यप्रतिश्यायारुचि गौरवम् काशालस्ये तृप्ति
शैत्यं [illegible] शैत्यं श्लेष्मज्वराकृतिः १४ कण्ठास्यशोषवस्तृष्णामूर्च्छादाहोऽस्वप्नो व
वमिर्भ्रमः तमिः पर्वशिरोरुक् च वातपित्तज्वराकृतिः १५ १५ १५

तद्रुपलेपश्च लक्षणाभिलाषः वह्निमार्द्दवं दिष्टीतोल्कान्ताः श्लेष्मज्वराकृतिर्लक्षणं भवति १४ द्वन्द्वजा
नुद्धज्वराणां मध्ये वातपित्तज्वरस्य लक्षणमाह ० कण्ठेति कण्ठस्य आस्यमुखं च तयोः शोषः
तृट् पिपासा ० मूर्च्छा मोहः दाहः अस्वप्नो निद्रानाशः ० तिमिरं अंधकारदर्शनम् ० पर्वाण्यङ्गानां ग्र
न्थयः । शिरसो रुक् पीडा एषा वातपित्तज्वरस्याकृतिः १५ अथ वातश्लेष्मज्वरस्य लक्षणमाह ०

८

⑦

आगतानां स्तैमित्यं स्तिमिता कासश्वासतापश्लेष्मकफकाशादाहो० गौरवमङ्गानां पर्वभेदः ऽङ्गानां गतस्थिमर्दः
द्दौ हृत्कृपीडा० स्वापो निद्रा० आसमन्तात्स्वेदः० ननु स्वेदस्य पीतमूलत्वात् वातश्लेष्मा मूलोऽस्वेदस्य
अन्यधर्मो न्यायात् कथं स्वेदस्य वपि रिति वेन्न० उच्यते विकृतिविषमसमवायारब्धत्वान्नहेतुरिति का
र्लिकः एकः प्राग्ग्राहेतुभूतासमवायिकारणं तद्रूपः समवायः० कार्यकारणभावस्य सम्बन्धः प्रकृतिसम
समवायकारणानुरूपं कार्यमिति यावत् यथा प्रकृतैर्य्यथा शिक्ष्यतेऽप्रकृत्कैः सानुमिस्समवायकारणे
ऽरब्धपटः० शुक्लः एव भवति० यथाव प्रकृतेन केवलेन वातेन पित्तेन कफेन वा ज्वरनिर्माणे ज्वरेत्वा
ता भ्रमिति वेपथुर्वेदनादिकृत्यस्तैमित्यादिभिर्युक्तो भवति विकृतिविषमसमवायस्तु विकृ
तिकार्यहेतुभूतानां विषमस्वकारणाः तद्रूपस्समवायः यथा संयोगात् कृतानाभ्यां हरिद्राचूर्णाभ्यां

स्तैमित्यं कासस्त्वान्यो गौरवं वेपथुर्भ्रमः॥ स्वापाऽस्वेदः तज्जिश्लेष्मवातजश्ले
ष्मज्वरलक्षणं १६ शीतदाहौ मुहुस्तन्द्रा मोहश्वासोऽरुचिस्तृषा० लिप्त
तिक्तास्यता पित्तकफज्वरस्य लक्षणम्० १७ स्वप्नजि शाखिग्रीवाभुगेन
स्राविके च तऽस्यरूक्० विकृते हा स्वेदनि हा शीतदाहव्यकोस्थाजि १८।

तुभूताभ्यां विषमस्वकारणानुरूपः ऽोहितवर्णो जायते तथा योगेन विकृताभ्यां वातश्लेष्मभ्यां
हेतुभूताभ्यां विषमस्वकारणानुरूपास्य दुःस्वाप्तिरात्रि जिह्वा नात्यः स्वापो स्वेदः० कृविम
लकेपाठः स्वेदधनेऽसने तिस्वेदोऽग्निसात्म्याभावहति विव्याख्यपानि धीहः प्रतिश्याना तांस्मृधां कफस्तावह
वातश्लेष्माकृतिर्भवति १६ पित्तज्वरस्य लक्षणमाह : शीतेति तन्द्रा क्लेमिलितानेत्रत्वम्० मोहो

ऽ॒ नाड्याहावेका० वेलाहीनामस्य व
स्थितिः कदाचित्स्यात्कदाचिन्न
स्यात् १८

ऽ॒ लिप्तेति लिप्ततिक्तास्यता यस्य लिप्तत्वं कफेन व लेसेन
तिक्तत्वं पित्तेन १७ अथ सन्निपातज्वरस्य लक्षण
माह क्षणेति० यस्यास्थि व्याधराहुः सा० वस्या श्रित्राले
ने भ्रुग्ने साश्रविणी भवतः० भुग्नेन वक्रे साश्रावि अश्रुले
पके ओष्ठौ एव तद्वृप्पपासा० अस्थिसन्धिपीडा० विकृ

(8)

श्री

॥ ५ ॥

तन्द्रेति तन्द्राश्चेष्टितप्रियजनेनेत्युच्यम्. प्रलापोऽनर्थकं वचनं भ्रमः कथमोहो मूर्छा ० अंगगानांसत्तसन्ना
नैर्वस्यम् ० कंठमालकुस्यधान्यामन्वस्येवपीडा भवति ० मुख्कोट्रूकाकस्यनिष्ठीवनमित्यादि सन्निपातज्वरलक्षणस्यो
पप्रम् १९ अभिन्यासेति ० समस्तैस्तैस्तु भूर्लिंगैरभिन्यासाख्यास्तन्निपातो ज्वरो भवति ० किंरूपः धंसंत
र्वेक्रियाणां निःश्चाकोशस्त्यंपस्मिन्सोपिहासाणावध्रुरंगनेहींनितोऽसाध्यः अभिन्यासलक्षण
न्नाह ० होपास्तीव्ररुजा भवति नाम वदिनः २० सन्नेति ० अस्य सन्निपातज्वरस्यैते वातपित्तकफैः
सप्तद्वशद्वादशसंख्यानुक्रमेणसप्ताकाकानि धातुपाकाद्वित्रि: तन्मर्यादा एतत्तावधिना गुणैः
ततो द्विगुणान्यहोरात्रेदिने श्वर्यं दृश्यावधिज्ञाति बहुविरोधः मेदापनेपा २१ सन्निपातेति ० आदि मध्या

तन्त्रांगगामो मोहोऽप्यः सलत्तनाकर्णमूलकेना ० रूक्षोष्ठीवनमित्यादि सन्निपातज्वरलक्षितः
१९ अभिन्यासस्तमसौसौ घस्तलक्षं यक्रिया ० सन्निपातज्वरोऽसाध्यो योपवध्य गिन
रोनितः २० सप्तद्वशद्वादशाहानि नीवाव द्विरस्पवं ० ततो द्विगुणा द्वये सुजतन्मर्यादासु
तोक्रमात् २१ सन्निपातज्वरस्यादिमध्यान्तेकर्णमूलशोथः सोप्योऽसाध्य कृच्छ्रसाध्य
स्तुखसाध्यः क्रमेणैव २२ सततत्सततोन्येद्युस्त्रुतीयकचतुर्थकौ ० सन्नुष्यालरसावस्य
क्रमे होऽस्थिमज्जान ॥ २३ तन्मेदाविषमस्त्वु: सेलीन दाहाद्योज्वरः ० सन्निपातसन्ततिदि

नेकर्णमूलपोः ० शोथसतत्रादे असाध्यः मध्यकफकष्टसाध्यः अन्तेसुखसाध्योबोधः २२ अथविष
मज्वरस्य लक्षणमाह ० दोषाः अल्पा रसौ सन्तुष्य सततो भवति ० [illegible] भवन्ति ० सासाश्रितो
न्येद्युः मेदोगतस्तृतीयकः अस्थिमज्जोगतश्चतुर्थको भवति ० तमेदेति ० तत्रविषमज्वरः शीतदाहादयो
मेदोस्तत्रुशीतपूर्वो दाहः परदाहपूर्वशीतपरस्येति ० तत्रप्रथमं संततकः सततापोरंचन्यग्रामाप्यस्ति सल
ततः सप्तदशद्वादशाहानि समस्त दोषकाल्पमर्याद वृथा स्थित एव ही लवच्छिन्न कथ्येति ० ननु सूत्रपूर्ववर्णितं विषम

षमज्वराः तच्चिरे सान्यगगाभिप्रायेण २४

तोस्य सम्प्रहृदयात्यहन् २५

स्यं तेनास्मिन् घटते तत्कथमस्य विषमत्वमामव
टत्वेन दोषः ० विसर्गे द्वादशे कृच्चादिवसे प्र
कोल्बणा स्मृ। दुर्लभोपशमः काले हीयमाणे पु
नर्भवेत् ० मनुरवारयाः ज्वराः कुम्भयोन्नापेपूर्व
संततः कादयः चत्वारः सततं हि न्याहयास्तो वि

५

१०

अहोरात्रे० द्वैकालिको० अहन्येककालं अन्यावेककालं योनुवर्त्तते आयाति स सततः अहर्न्निशं अहनि आयाति ए
केकालं कुप्यतः एककालं आयाति स अन्येद्युः आगमनदिनाद्दिनाहं ० जो ऽपरदिने आयाति स तृतीयकः अथागम
नदिनात् अन्तरं अहर्द्वयं मुक्त्वा चतुर्थे दिवसे आयाति स चतुर्थकः २५ किंवस्य थे विपर्ययार्थ गामाह० स्या
न्नित्यकालमानं हेतुरेव धा० द्वादशात्मके अहोरात्रे एकः सततादयः प्राप्नोति एककाल [illegible] को मुक्त्वा ० विपर्ययाः
अन्येद्युः क्रीतोय: पुनः भवस्रो आयातो आहा वक्रेवार्ममु यन्निसततृतीयकविपर्ययः मध्ये धेहि मा मौति पूर्वाय
योमन्त्रिनि चतुर्थकविपर्ययः ०एते विपर्यया बोध्याः केचो विसन्ते सततविपर्ययो ऽपाति यलेऽ
हात्ते द्वैकालोमुच्यति अहन्येककालं एवानपि एककालं सततविपर्ययोऽपि ज्ञातव्यम् २६ द्वि० ह

द्वैकालो सन्ततोन्येद्युरेकं कुप्येदहः किं लिङ्गम् ॥मू॥ एकैकाहं तृतीयो यो द्व्यहं मुक्त्वा चातुर्थकः
२५ घ हृदयका ह्रन्येद्युः स्यमहस्तु तृतीयकः अहं चतुर्थो वा प्रोगितन्मय एते विपर्ययाः
हृ हृगालवमि हीहावेगन्यं वास्यिहहः क्रमः० अहं चतुर्थो वा प्रोगितन्मय एते विपर्य
याः २६ हृ हृगास्रवमि हीहाहावे गन्धयाऽस्थिमहः क्रमः श्रीक्रोसजिह्वेषु जिलिंगक
माधातुगते ज्वरे २७ साध्यावाद्यौक ष साध्यास्त्वपरे ऽन्ये तु सिध्यतः मन्दोऽति
गौरवस्येहो ज्वरो नित्यं प्रलेपकः २८

रसे तृष्णा पीडा रसपीडा रसगते ज्वरे० आलवमि: रक्तगे ज्वरे दाहः० मांसगे० मेदोग: वेगभ्रमम् द्वोगेऽन्यपदेहगन्ध
स्थिगे० आ [illegible] पीडा० रक मोग्लानि: ०मज्जगे शुक्रगे सर्गहत्यागः एवं क्रमाद्धातुगते ज्वरे ए तल्लिंगं ज्ञा
तव्यं० २७ साध्यावित्ति० आद्यौ द्वौ रसरक्तस्थितौ साध्यौ मांसमेदोऽस्थिगाः ०क ष साध्याः अन्त्यौ
मज्जगो न सिध्यति० सो धमाहि मर्ग विधानस्यपर्थे : एकोऽपि सततप्रलेपकोऽपि ज्वरो नित्यं मन्द तया [illegible]

॥५८॥ [illegible]

(10)

श्री०
॥६॥

वतुडेति० आगन्तुजस्य चतुर्विधस्याप्यजोद्भेगतात्स्पृणां आक्रोशशापोजनितोज्वरः शापजः क्रोधाभ्यां भूत्वाद्भनागन्तुका
न्तः कामशोकभयक्रोधभूतादीनामावेशेनजनितोज्वरः आवेशजः० स्फुटदीप्तसीरूपाजातः स्यात्तेः
अथपूर्वयोः शापाभिचारयोर्मध्येभूरिविस्फोटः० आभिचारिके कुपितप्रशाणीहि भवति० अथमोहो विस्फोटितत्वं
णांविविधंभवति० आवेशजेनतुहृदुक्तोदः० २९ तत्राहेति० तत्रशापाभिचारयोः स्पष्टतत्रकृत्स्य भूरिविस्फो
टः मोहतोमावेशजेज्वरेतथैव कामो ज्वरे ह्रीवीस्वप्ननाशः कामजेऽपि वृद्धिर्निद्रानाशः भयात्प्रणा
शाहत्यथः द्वेषोऽपि विषयाहिसमभूतोक्ते दाहातिसारौ भवतः व्रातजमध्यात्सवंहितः० स्वकर्मभिनेत्थथा
स्वपथावयवे तानत्स्वापि भावान्० स्वयमेव वेदेहित्यर्थः ३० अथज्वरस्यसाध्यासाध्यत्वमाह० वलिति०

वतुयेनगन्तुजश्वासाभिचाराभिशापावेशघातकः पूर्वयोर्भूरिविस्फोटमोहावावेशजेनतु हृत् २९ तत्र
भूतस्यकामोऽस्येह्रीवीस्वप्नहानिर्ज्वरे० दाहातिसारौ द्वेषोऽपि यथास्वं घातजंवदेत् ३० वहुहेतु
यद्धेयोगित्रीशायथानिद्रयोज्वरः असाध्यश्चीतंस्त्रोतोहिंगात्रानदोहत्वेशम: ३१ लघु
ऊष्मानिरामअल्पशाम: प्राकृतवैकृतौ वाहितसर्वेजिनौ यसाध्यासाध्यौ क्रमाज्ज्वरौ ३२

वहुनिहेतून्निष्पद्यहुष्वाभिष्वन्तः हीनवानमुवइन्द्रियाणि वयस्मिंस्तज्ज्वरोऽसाध्यः० यस्यान्तर्दाहउपरिशी
तलःस्वेदितगात्रश्चसोऽप्यसाध्योतानयः ३१ लघ्विति० क्रमाहेतौज्वरौ साध्यासाध्यौभवतः० लघुः साध्यः
गुरुरसाध्यः एवन्निरामसामौ० सर्वप्राकृतौ० यथाशरदृतौकेषु वातसाध्यैः गरकेतहन्मना: प्राकृतोज्वरःसाध्य
स्ववसन्तऋतुभवः वैकृतोज्वरोऽसाध्यः० कीर्हिवेगवानसाध्यः अल्पवेगवान्तुसाध्यः ३२ ३२ ३२

६८

(१४)

तथ्यमीति॰ अथोपद्रवोत्तरज्वरः अनेकोपद्रवान्वितो गुरुर्ज्ञेयः नैर्बीजतो धैर्येवर्षाभारा॰ इसके प्राक्कतात्प्योमवृति
अन्योवैज्वरः॰ ३३ हृल्लासेति॰ हृल्लास हृदयेऽग्रासः कफात्छुतिः अपाकः मलस्य [illegible] के:॰ अरुचि॰ धु
धायाः वातोभ्रः तन्द्राअर्द्धनिम्ः मिलितनेत्रत्वमल्पवि:॰ भोजनान्यो हि अप्रीतिः अङ्गानां गुरुत्वम्॰ रसोवि
ष्वयाऽभावाच मुखे॰ अरुचैर्हर्ष काले कर्मकर्त्ता: तामोज्वरोन्नतम्भ:॰ अस्मात्वे हसनयुक्तो नितमकोपानन्दः
मिति॰ ३४ अतवेगिनो लक्षणमाह अतवेगिनोज्वरः स्यादिन्द्रलक्षणमिदम्॰ अल्पहोऽ: प्रलापः॰ अल्प
याभावणम्॰ तृ तृपिपासा॰ सन्धिष्व अस्थिषु रुक्पीडा॰ विण्मूत्रहीनम् तस्या प्रवृत्तिः भ्रमः स्वकार्यो भ्रमः

लघुरल्पोपद्रवस्य स्यादनेकोपद्रवो गुरुः वर्षाभारहसनैर्नैः त्रातत्तोऽन्यस्तु विज्ञेयः ३३
हृल्लासाऽपाकतन्द्रालस्यरुच्यङ्गगौरवैः॰ वैरस्यालस्यातिभ्रैः सामोऽन्यो
ऽस्मान्निरामकः ३४ अतिवेगिनः प्रलापस्तृट् सन्धिरुग्विड्ग्रहो भ्रमः श्वासश्चे
हिक्कान्नमन्तर्वेगिनोऽन्यस्य वान्यथा ३५ विरेकोपिऽन्तहोवान्तरुकास्वासो
ऽङ्गमर्दश्च॰ हिक्कामूर्छाऽरुचिः श्वासापि ज्वरस्योपद्रवा दश ३६ अत्र प्रोद्रुव्यऽ
तोऽपि दृस्तम्भावस्य गौरवम् पञ्चाशच्चातिमदन्नमध्ये दृक्शाङ्गोधात्रयाकिल:

श्वासस्वेदोभवतः अन्यस्य बहिर्वेगिनो ज्वरस्यान्यथा हितलक्षणम् ३५ विरेकइति॰ विरेकः मलस्य
स्रावनं विड्ग्रहः मलस्य शोषः॰ तृष्णाः पिपासा काश श्वास अङ्गरुक्पीडा॰ वमिर्वमनम्॰ हिक्का हुक्की
लोके॰ मूर्च्छा मोह अरुचिरन्नस्याभिलाषः इति ज्वरस्योपद्रवा दश ३६ अथ धातुपाकिनो लक्षणमाह:
अत्र प्रोति॰ निद्रानाशः अरुचिरन्नाभिलाषः आरतिरन्स्साहः॰ विटस्तम्भमलस्य बन्धः आवस्यम्॰ गौर
वन्देहे पञ्चाशत्त्वयोऽन्तमारे॰ नाभिमध्ये हृदि वा रुक्पीडा॰ धातुपाकिनो रोगिणोऽपमकोलहाः

श्री०
॥७॥

भ्रमः ॥ प्रति ज्वर पाकस्य हि पाकस्य लक्षणमाह ॥ भ्रमविजेति ॰ अजिज्वरोद्रेको ॰ तृष्णिपासा ॥ श्वासेव ॰ प्रयामा
नस्य ज्वरस्य पक्व लक्षणम् ॥ दोषा वातपित्तकफाः ॥ अज्वरः ॥ देहे लघुता दोषपाकस्य तल्लक्षणं भवति ३८
हार्हेति ॰ दाहः स्वेदः प्रस्वेदः यस्मात् तो भ्रमः ॰ तृष्णापिपासा केमोऽद्रुस्य विमुक्त विभेदः ॰ संयाहाति त्वाक्षिपः अ
सततं फक्तोविद्धवः प्रकर्षेण आस्ये ॰ कूजनं अजकीयो ॥ अतिवेगं त्वं दुर्गन्धता ॰ देहस्य ज्वरो मोहस्याकाति दोषे
म ॰ नतदोषः दीर्लोगोदिवेमं सामर्थ्यं सामर्थ्यं माढ्यं लाहवति उच्यते कस्मिचीलौ विनाशकाले लक्षणानि हर्षी
यति निवीशा बस्यापां हीयो विशेषा तज्ज्वरति ॰ वाग्भटेनाप्युक्तम् ॰ पातमहोसज्वरदहनम् भवहायस्य
ऽन्तकाले विलीयते ॰ नतोनरः श्वसन्कूजन् वमन्निरचलविवेचनजति ॰ ३९ विगतज्वरस्य लक्षणमाह ॥ दे

भ्रमोऽरुचिज्वरक्लेशश्वासं प्रशमानज्वरपाकेति ॥ दोषाऽज्वरेण लघुता दोषपाकस्य लक्षणम्
दाहस्वेदो भ्रमोऽल्पस्याक[illegible]स्यो विमुदसंततम् कूजनञ्चातिवेगं च्यमाकाति ज्वरमोक्षणे
देहो लघुर्मुखे पाकः स्वेदः क्षवणं ससौष्ठवम् कण्डूश्चवोद्भक्षा च विगतज्वरलक्षणम्
४० प्रतिज्वरएवलोकः कडूस्तविरुद्धसः ॥ क्षिप्रवह्निर्धातुजातसारः अतिसारस्तथो
दाते व्यथक्लेसर्वे श्रमभामतः ४१ ४१ ४१ ४१ ४१ ४१ ४१

हेति ॰ देहो लघुर्विगतभारस्य मुखे पाकः करणानि इन्द्रियाणि ॥ स्वेदः प्रस्वेदः करणानीन्द्रियाणि सौष्ठवं पाटवम्
कण्डूः शिरसि अथवा ॥ क्षिधा ॥ बुभुक्षा भोक्तुमिच्छा ॰ विगतज्वरस्य तुष्ठज्वरस्येन लक्षणम् ॰ ४० ॰
अपज्वरनिदानस्य टीकाव्याख्यायां ज्वराधिकारः समाप्तः ॥ अथातिसारसंप्राप्तिमाह ॰ कडूति वच
पुरीषम् ॥ कडुश्चफाः ॥ क्षिप्रवह्निर्नो धातुगतस्त्वक् वायुना पानवायुनातिसारः अधःप्रवृत्तिमस्त्वि
माणेऽतिसारव्याधिर्गो विहेयस्स भो ष्ठा पदप्रकारो भवति ॰ तेवीतमि तार्कपैः ॥ पृथक्प्रपङ्कसंघेस्त्रिदोषै ४१

[illegible]

॥७॥

13

फेणमिश्रं न लीनं फेनिलं ० रूक्षं वर्णतो ऽरुणं वर्च्चः पुरीषं ... ० पीतं अरुणं आशितं पीतत्वान्नीलादिवर्णम् सान्द्र
विड्घनं श्वेतं हिमशीतलवर्च्चः कफातीसारे सर्वैर्दोषैः सर्वदोषैर्युक्तं पूर्वमांसधावनसदृशमभवति ४२ शोकातिसा
रलक्षणमाह ० शोचतः ० शोचतो वा अश्रुप्रस्रुतेन दुःखानां ... तेनामतिः सारितं सविड्ठुरीषसहितम्
नं अविद्यमान ... सं रक्तं सज्वरति ० आमीभूतोऽन्नः मुहुर्मुहुर्वारं सशब्दरुक् ० ... सहितं तं दुर्गन्धं स्रवेत् सज्वरति
४३ अतिसारोरितः ० अतिसारी रोगी पित्तवातयोरपथ्याहारस्य सेवनात् ० शूलं रक्तं सज्वरति मेदसोऽपथ्यः आजस्रं मुहु
मुहुर्विड्पुरीषं वा तेन कफ वातकफ ऽहृग्लानः पूर्वेऽ श्वेतता हा स्रवाकारेवा ४४ वमनमिति ० वमिर्वमनं ० स
कृच्छ्रकृच्छ्रः ज्वरः कासः श्वासः तृट् पिपासा ० मोहोऽज्ञानम् ० शोथः स्फुरकः सशब्दतारहि हिक्काऽध्मविश्वेति

केनिरूक्षारुणं वा जातं पित्तं पीतनारुणाश्रितम् कफात्तस्मान्नु श्वेतं हिमवर्च्चः सर्वैस्तु सर्वदेहके
४२ शोचतोऽपि विड्वात्तं वा स्रुघोषपुरीरजम् ० सज्वराजीर्णोत्क्लिन्नं मुहुर्मुहुस्स्रावक
रुक् ४३ अतिसारोऽसज्ञमपथ्यपानाहारसेवनात् आजस्रं विड् वातकफात् स्रवेत् शमवा हिक्का
४४ वमिः तृष्णा ज्वरः कासः श्वासस्तृष्णा मोहः शोथः रुक् हिक्काध्मविभ्रंशो निर्लिङ्गं मरणं
यातिसारिणः ४५ अपतिसार एव श्लोकः गतेऽतिसारेऽप्यामेन दुष्टे ... आमदुः ० ॥
वर्च्चो मुञ्चन्नाममेवो व्यञ्जेऽत्यो ग्रहणीगदः ४६ अपि तग्रहणीनितान्तं विद्यामपोहज्जामदव
सत्यां संग्रहणीनाम्ना पामसंग्रहमुक्यति ४७ ४१४७ ४७

अतिसारिणो मरणाय येन लिङ्गं भवति ४५ दुमितिति साराव श्लोकः संग्रहणीरोगस्य निदानमाह ० गतेति
अतिसारे गतेऽपि विशदाहा जाते ऽतिसारेऽपि कग्रहणी अग्निधातास्कुला आमेन दुष्टे भवति तदा अपक्व
मेव वर्च्चो मुञ्चति ० अतोऽसौ ग्रहणीगद उच्यते अग्निबलं कानमन्नस्य ग्रहणी ग्रहणी मता अपक्व
स्य स्वन्नपक्वंऽपाश्चतः सृजति ० मुञ्चते ऽपि ० षष्ठी पित्तधरा नाम पाककलापरिकीर्तिता षष्ठमाशयमध्यस्थाग्रह

ने ते इष्यते सा संग्रहणी नाम भवति
नापरापा आमसंग्रहमायाति होड्ढा
शाखां भवति ४७ ४७ ४७ ४७ ४७

सा विधिर्यते ४८ मेहमाह ० कुप्यतीति ० जहसी
नित्यमेव कुप्यति ० वा दिवा दिवसं भवे ... जामी इ या
आममन्यज्वरति ० ... अनुमानेन

ज्ञहत्युपहृवामा॰ श्रोथेति॰ ओथेहृहे॰ अग्निमान्द्यं मन्दाग्नित्वम्॰ वैवर्ण्यं विवर्णत्वम्॰ मृत्तोहोज्वरः अपाकोमुक्तान्नस्य॰ हृत्विन्नस्यापीति: हैहीन्द्याश्चाथर्षः धातुक्षय: तृड्पिपासा॰ आबल्मन्तैविस्यम्॰ ष्ठष्ठसापितृक्षो ऊ श्राम्लानं तृतोवायोगज्य: उद्भवात्र्वे न्तजेगहणीगदान्तमभवन्ति॰ ४८ भेदान्याह॰ पथ्यगेति॰ पथ मत्तोवै सर्वैलिह हावै श्चयज्ञदन्ते मसौ मद्दत्तीगदः तल्लिंगमतिसारवम्वतिपस्याविं॰ आमंपूतिगन्धि आमञ्जुते मज्जामृक्वतिनं विलिस्थमूत्रमा ष्ठमुकोजटपिमानिसारवहत्साध्यामिनपृथैः ४९ दुमस्य नश्यलोकायां त्महहत्पेकरौकः आथामोनि हामाह॰ त्वगिति मांसा॰ त्वङ्मांसमेदः संदृष्य दूषयित्वा सह दोऽशांसि

शोथाग्निमान्द्यवैवर्ण्यज्वरकासाऽग्निविक्षपा तृडावस्महलगाध्मानो ग्रहारास्तु
रोहणीगदान् ॥४८॥ पथकुलस्थैश्चयज्ञस्तो तल्लिंगमतिसारवत् ॰ विडामपू-
यसमज्जासृक् द्रवतिन्नंप्यप्राक्रकृ ॥४९॥ प्रोतमहत्पाववर्णेकैः त्वङ्मांसमेदः
संभेदप्यगृहेऽशो संपकुल्वुस्ः गोनिमोठापथगदन्नसर्वेदसहजेस्तज्जे ॥५०॥
शोथोग्निमन्द्यविवर्णस्माविष्टपाण्डुविट्कताः पारुजाऽ[illegible]हृषयाव्रस्मा-
ध्मानो ग्रहाहृज्जोऽशोसाम् ॥५१॥ मातृजं हेतुविन्हे लो देहे धानश्लेस्तुल हयेत् ॰ दे-
विन्हं सहजमस्तु लविनहल
जानां ॥५२॥

सं कुर्वन्ति: नामिमोठापटपकाकाकोनिपपथतापंहृन्न्नसमस्तैरेकै: दोसहजाससजेसहृजे अ[illegible] स्तज्जं यहं सह जस्तु॰ एक: एकजस्तु: [illegible] आपरस्वं बौठा ५०॥ शोथेति॰ अथसाग्नेन्ते हृज: पीडश्रोथ: अग्निमान्द्यं वैवर्ण्यहृत्ते रश्चव्य विष्ट स्मर्ठंडहरशाकंपहर्दो: पीडा आग्नुविटकता आस्पा स्पमलगति: तास्मरास् पारुजा हृहे॰ आहेष: आवाल्पं निर्वेसना॰ आध्माना न्तरे॰ उरसि दौऽपिजाहृमानं दौऽपि श्लेष: ॥५१॥ मातृजो हेतुभि विन्हे लो वातपित्तकफानामके संधानमर्शसुसंयेत् एकतामभृदिजे लो धस्तो विदे- यन्नं तं हायेत् एकं सहेव जन्मभ्यामसमु-
त्पन्नम्॰ असाध्यं व्यक्त्वालमुत्पन्नः ज्ञात
लिंग्राह्यते ५२

स्तर

॥

अथार्मसामसाम्प्रत्यक्षं भवसहराणमाह ० वातेति वास्ववलिजानि त्वागहृजानि ० आसाव्यानि ० मध्य
वलिजानि मांसगतानि कफसाध्यानि ० अन्यवलिजानि रोगतो ० असाध्यानि भवन्ति आमा दृढं ५३ इति
गुणाकायामसर्गो ऽयंलोके: ० अथ सामाजीर्णस्य लक्षणमाह ० आजीर्णेति भुक्तिवैषम्यात् ० कार्यावश
त आमतुल्यं स्वचिकीर्षितप्रकृति विपर्यय नाशनस्य मात्रानासं ० अजीर्णा भवति ० आयाते ० रेको विरेकः ० वातो वमनः
विरुद्धोवाडस्पर्धि कालप्रतीतप्रधानमिलकः कोय धवृद्धि मामाख्यानि ० अजीर्णानि गौणिशाः बाते
नविष्टं धंपि जातेन विहृत्यं कर्फेनामाख्यम् ५४ इति वसुर्थतः रजीर्णस्य लक्षणो पारम्भ भवति तत
यवष्ठे वातजे रसमुद्रे शिरश्छिर्वातिम् गमह: अपावायोरसंसजोनि ० विदह्ये पित्तको [illegible] जीर्णो अ
अम्लता भूत: सधूम स्वोगारो भवन्ति तिधूम्राम्न वृक्षिलोके ० आमाख्ये ऽजीर्णे कफल्पात्मकेसमुन्नवान्

वात्तुम अध्यानवलिजान्येकं हि तिवचनानि यं ० नानिसाध्यानिक कानितेसाध्यानि
वहेत्कमात् ५३ इयं श्लोकवलोके: आजीर्णास्भुक्ति वैषम्यात् कोवा नो ऽविदग्धः
विष्ठब्धो विदग्धो मामाख्यो न्यादर्शीर्णा न्यथते: को मात ५४ रसंशोर्धं वतुर्थजं द्विष्ट्वा ध्यश्य
गविदुग्ध लो ० विदग्धे ऽम्लस्य सर्वधूम स्वोगारोऽधामेसमुन्नेचा न ५५ इति रसशेषे
नोविष्ठब्धः पूर्वं ल्लिमभोविस्र विकार ० वस्त्र मीसारान्तरु २ [illegible] भोद्विष्य नजोरिनो ५८

भोजने ऽक्षान्तवानेप ५५ इति ० अयंरसशेषाख्यं वतुर्थमपि अजीर्णामवति तथाहि रामाकपकस्फुट
कैस्सार भुजो यो ऽसौ वर्जितेन तमाच्छे यो ऽन्न स्यक्षकपक भुक्तस्यसार पुनो रसः विरहिमिव ततमा ऽस्य नको
सशेषाख्यः ननु आमा दूरशेषु पृथक्को भेदः उच्यते आमसं मधुरलोगतनमं ० अपक्वमन्नमेव रसशेषसः
तस्य कृषविक्तस्य भक्तस्य सारभूतो ऽद्रव इति भेदः तस्मिन्नन्नेविष्टब्धः आनि व्या अर्थपूर्वं निम्पोविष्टा
दिग्ध इनेयथासम्भव वेदितव्याः वाथिर्वेत्तम ० अजागाति मलो वकति: ० २६ पिपाना ० २८ [illegible] पीडा ० भाग

विसूचीति निगद्यते इति माधवः विसूचि
को ऽपवाउदरे सूचीव भवति ० पीडा व्यथा
सा च भाविसूचिका भवतीनान्या ५८ ५९

तु हृच्छूलमव ८ छेष्ठन क्लोदनव्यथ पनमस्याच्चलोते
गौ दर्शी यि श हृषि का भवति ० सूचीभिरिव गात्रा
णि तुद्यन्निलो विक्रिरेते: ० पद्मा अजीर्णा तु सावे च

18

अथ सांध्यासाध्यत्व माह । मृत्वेति १ तैर्विकारैः जीर्णो व्यसि व्याति गाम् ... ऽस्ताय । अस्वेति नि
हन्ताप्रः । अन्य । अरति । हृद्रोगः ... तानम् । अथा हेतोः मस्तकोरोगः कफे हीतोय थापित्तं
... ने माह । तानुगम । ... यं द्विगुणं ... मकोश्व ३ । १ सोऽपि ... अति ...
... तोश्च तेर्भ स्पकोन सि ... ति । ... दैवीन पित्तकफे रनि ... हेथैः ... श्च भस्मका ...
... भेग ह । ५७ इत्यजीर्णावलोकः । ... कापामजीर्णावलोकः । अथ कामिरोगस्य निदान मा
माह । ज्वरेति । ज्वरस्तापो हि है विवर्णता ... मुखे ... मृद्रे हृद्रोगो हृष्ये पीडा । श्वसनि...

ज्वरो विवर्णता ... हृद्रोगः शुक्लनं भ्रमः । आनद्धो ... ऽतिसार श्वसनोऽग्नि कामिल
हरणम् ५८ इति कामिलावलोकः । अतिप्रवाय मथा ... हीवा ... हीम ।
पाण्डवः पञ्चजो भिन्नो रभिन्नो ... कोष्ठ ह ५९ पाण्डुत्वग्नेत्रविण्मूत्र नखे
... ज्वरैः श्वासकासाग्निमान्द्ये ... पुरुषस्य पाण्डुरोगवान् ६० अ
... मध्य ... शो ... नड्डकेः विण्मूत्र ... पाण्डुरोगी न

साधिकम् । भ्रमश्च काह । ८ सेव आनन्दुषः अतिसारोऽतिसमः ... संजातकमे ह
इति शलाका ... कमयलोकः । अथ पाण्डोरेतस्माह । अन्नीति । ... पाण्डुरोगाले वीनाहि ...
... भुनम् मध्यं माहि । अन्त्य असारत्वम् विवास्वम मेते श्चचारो भवंति । एवं ... ह । ० ... का ...
पाण्डुताद्गुणैस्तथा शोथो वाभिर्धमनं ज्वरैश्च श्वासः कासः अग्निमान्द्यम् अग्नेर्भावः एतैः ...
अन्ते मुलवाहादिषु शोथी मध्ये पुरतो हीन ... मध्ये पुरतो शोथी । अन्ते हस्तपादौ दुर्वलः
६१

श्री
॥ ५ ॥
वेत्वा रोगे भवंति । नैकानि मवा यो ऽति
पांडुरोग इति । त्वङ्नेत्रविण्मूत्रनखे
ध्यमाह । अन्ते शोथी इति । अन्ते शोथी
नो सिध्यति । किंकिरसाभिर्न्नोशाम्यते
६१

अन्तिदौ
... न कामेन त्वग्हरणम् ५८
... सन्नहैसैस्तन्निपातेरपि
... घावहेति ५९ पांडुरोगस्य ... माह ।
... पाण्डुरोगवान् भवति ६० शोथ्या ...
... ज्वरः पुनः ऽतिसार प्रकृत्य पाण्डुरोगी

८

17

[illegible]थकामलाया लक्षणमाह पीतेति० एताभ्यां भेदः कामलाकुम्भकामलयोः पित्तहृ पित्तात्पीतनीलत्व
गमूत्रविण्नेत्राहि० पंसाः साकामलाभवति० [illegible]कामलारोगः [illegible] प्राज्ञाः कुम्भपीतत्वं प्राज्ञा त्वगादिः त्वगमू
त्रविण्नेत्रा कुम्भकामला भवति कोष्ठकामलेत्यर्थः ६२ इति [illegible] पाण्डुकामलारोगः कुम्भकामला
वलोकः अथ रक्तपित्तनिदानम्० ६४ मिति [illegible] प्रदुष्टमितं अस्य [illegible] क्त विदग्धं विदग्ध [illegible] त्वाते [illegible]
वाहिविशेः लोमकूपेभ्यः० अधोवा द्विधा वेत्तिग कफात् ऊर्ध्वगा मार्गा कफे मेढ्र योनि गुदं प्रति न [illegible]

पीतत्वग्मूत्रविण्नेत्रो बहुपित्तानकामला० सैव वृद्धा कुम्भपीतत्वगादिः कुम्भकामला
६२ इति पाण्डुकामलारोगः कुम्भकामलारोगावलोकः० दुष्टं पित्तं विदग्धं स्यात्सरक्तेन बहि
विशेः० ऊर्ध्वं वा धो द्विधा वेत्ति रक्तपित्तं तदुच्यते ६३ सश्लेष्मोर्ध्वमथ स्रोतःस्वमा
र्गिस कफानिलम् साध्ययाप्यमसाध्यं च रक्तपित्तं क्रमाद्वदेत्० ६४ ६४
[illegible] स्त्वपित्तं
[illegible]

पित्तमित्यर्थः० सैति० श्लेष्मणा सहितम् [illegible] ऊर्ध्वगं भवति सैव वातजं अधो भवति कफानिलाभ्यां जातं द्विमा
र्गगं भवति० ऊर्ध्वगं साध्यम्० अधो[illegible] द्विमार्गगं असाध्यं क्रमात् रक्तपित्तं वदेत् ६४ रक्तपित्तस्य
पूर्वरूपम् ज्वरेति ज्वरः अपाके अन्नस्य पाकाभावः० [illegible] निर्वमनं [illegible] तृष्णा पिपासा कासः श्वासः कण्ठ
वेदना० हृद्रोगः० भुक्ते भोजनानन्तरे दाहः शिरस्तापः शिरोवेदना विरेकोऽपक्वस्य० छिद्या अस्य पित्त
मः रक्तपित्तस्य हेतवः पूर्वरूपाणीत्यर्थः ६५ ॥ ६५ ६५ ६५ ६५ ६५ ६५ ६५

[illegible]

अतिव्यवायेति अतिव्यवायं अतिस्त्रीसेवनम् ० व्यायामः श्रमः शोकः ० ज्वरः अधमार्गगमनेन ते दोषाः
हृदिस्थो यान्तु कुर्वन्ति ० पुनस्ते वातपित्तकफा कुर्वन्ति मुखकफो ल्वेणा एते यक्ष्माणं कुर्वन्ति ९६ कुर्वन्ति ० कफोरस्थो
हृत्हः ० पार्श्वयोरंसयोरुपीडा ० कफ असृक्तं नपौर्वमिवैमत्त तथैव ज्वरः सर्वाङ्गः ० वैस्वर्यं विगतस्वरत्वम् ०
अरुचि क्षुत्कारहितं अथवा क्षुधारहितम् ० रेकी मस्रातिसारः कासः श्वासश्च मस्तके गुरुत्वम् ९७ अन्नद्वे

अतिव्यवायव्यायामश्रमशोकज्वरव्याधिभिः ० शोकात् कुर्वन्ति ते कुर्युः यक्ष्माणं सकफोल्वणा
९६ कुर्वन्ति प्रहाहः पार्श्वांसरुक् कफास्रवमिर्ज्वरः वैस्वर्यमुहेककासश्वासमस्तगौर
वम् ९७ अरुचिः केसराणां मांसे च शरीरं सा नृक्षयालकृति ० उरः क्षतीस्या हृक् पूतिकफपू
पार्श्वयाशिरोरुक् ९८ कासातिसारपार्श्वार्तिस्वरभेदारुचिर्ज्वरैः ० त्रिभिरेभिः क्षयोऽ
साध्यः किं श्वासकासानज्वरैः ९९

भोजनेऽरुचिः शरीरं सा ० स्तोकं वेश्वा ० एतत् क्षयस्य क्षयरोगस्याकृतिः लक्षणमेतन्मयोरःक्षतस्याऽनर्भू
तत्वात् तस्यापि लक्षणमाह ॥ उरः क्षतेति हृत्पीडा ० पूतिर्गन्धयुक्तकफपूय आस्रवन्ति विशि
ष्टो भवति ९८ अथ साध्यासाध्य लक्षणमाह ० कासेति एतैः त्रिभिः क्षय क्षयरोगी असाध्यः का
सः अतिसारः पार्श्वयोर्तिः पीडा स्वरभेदे विगतस्वरः अरुचिरन्नस्याभिलाषः ज्वर एतैऽ
नैः क्षयोऽसाध्यः ० किम्वा श्वासकफयुक्तकासानज्वरैः स्तोम्यसाध्यः ९९ इति श्वासकासाद्येपोरःक्षताव

ॐ
कौं

अथ कासनिदानम्॥ ॥प्राणाइति० प्राणो ह्यु[illegible]दानो वायुः सहऊर्ध्वं सोदानः कंठदेशस्थवायुना सदृश
घोषः कांस्यभाजनतुल्योति उपलक्षणाद्वान्योपि निर्गच्छति सकाशः० पंचधाभिन्नैर्वातपित्तकफैः सैः क्षतेन
वेति० ७० प्राग्रूपेति० आनिलात्सकफं कफहीनं कासते० पित्तात्पीतं वमनं तास्यं मुखं कटु० कफात्स्वादुः कफं भवति० अ
न्योक्तसंप्रजातौ पूर्वोक्तं स्वरूपं कासोऽस्य सामान्यो भवति ७१ इति कासावलोकः॥ अथ हिक्काया निदानमाह० प्राणो वायुः
पूर्ववदुदानानुगतो गतिं करोति मारुतं वर्ध[illegible]काः कुरुते० हिकाऽऽहारस्य वाहकस्थाने अन्नजा भवति० द्वितीयाय

मका सघोषः सोऽन्यो यमलाख्यो ऽतिमहासरूप० सकाशः पंचधा भिन्नैः सो ऽप्रतानेन स्वपेनच
७० कासते शुष्कमतिश्रान्ति [illegible] कफ० कफात्स्वादुः कफं वा न्याव साध्या
तहसौ ७१ इति कासावलोकः पूर्ववत् कुरुते प्राणो हिक्काः पंचगतिः [illegible]
[illegible] हिक्का निर्वेगानी हिक्का [illegible] नाभिकं प्रति
कम्पयन्त्यङ्कुम [illegible] संभवतः ७२ इति हिक्कावलोकः अथ श्वासो [illegible]
वातोपान्नामाति मुहुर्मुदा० कफरुद्धगतिर्विष्वक् महाश्वासान्करोत्यसौ ७३ ७३

मिकायमाद्विदोषजाद्विलेवेगेनिभवति ७२ शिरोग्रीवं कंपयति० [illegible] यमलाहिक्का जत्रुकस्रोतसः संधी
कंपयति सामन्नाहिक्का चतुर्थी नाभिकं पयन्ती० मध्यवेगवती सा गम्भीरा पंचमी हिक्का० महती महाहि
काऽसाऽखिलमंगं सर्वं कंपयति० अन्ये गम्भीरा महत्यौ हिक्के नर्सिंहजनसाध्यो भवतः ७३ इति शारसिकायां हि
कावलोकः॥ अथ श्वासनिदानम्॥ अथ इति० वातः कफः० कफम संभिन्न [illegible] विशेषतः॥ श्वा
सकृन्महोत्तानो कफेनरुद्धगतिः [illegible] वायुः पञ्चधा श्वासान्करोति॥ २ श्वासान्परस्य विषयान्करोति

०११२९३१०

श्री०

नात्वेवं पंचविधानात्. महेति स्वगतिक्रमात् धननोनाभिप्रदेशात् अपानप्रेरितः प्राणो नाम ऊर्ध्वमात्मनुवर्तनस्थ गोनि स्यात् अन्यात् इतीति. अन ७५ वा सस्यगमनभेदेन महतोर्द्धच्छिन्नतमकश्वहृत्संतकान्केतेति. ऊर्ध्वमित्यादि न्य मितीति महाश्वासः कंपकेतात विताद्यधिको योऽधिकी नेन मच्छ नाम्ना महाश्वासस्त्रा. यत्र ऊर्ध्वं वाति. श्वः आयाम्यान मासऊर्ध्वश्वासः द्वितीयः ७५ यस्य वेगो विच्छिन्नमभवति स छिन्नाख्यो ऽपरः तृतीयः । तमके न. अतिनपुमान् [illegible] पीडयामेहोऽसि चतुर्थः । क्षुद्राख्यश्वासतनन हृत् पाश्वासो भवेन्नाश्वापीडासोपचयः पूर्व मयः म[illegible]तोर्द्धच्छिन्नारव्याः न साध्याः ७६ इति श्वासावरोधकः अथ स्वमेहनिदानमाह ॥ ०: ॥ ०: ॥

महतोर्द्धच्छिन्नतमकः सुहृद्यान्स्वगतिक्रमात् महतानिश्वसितं चेत् ऊर्ध्वं नोर्ध्वमथो
नत् ७५ विच्छिन्नवेगं छिन्नेनजनमकेनाति मूर्द्धहृत् सुहृगास्यवनेनापूर्व
साध्यानजेनयः ७६ इति श्वासावरोधकः अनुच्चमाध्यवायोः कुंभैर्द्र
बैः स्वरामयः योत्वाप्यथक् समस्तैस्स्यान्मेद्रसावक्षयेनव ॥ ७७ ॥ ७७ ॥

अनुच्चेति. अनुच्चैर्माध्यवेहारिपाठः वातायेरित्यनेनवाताजोलकुर्णहि प्रहारो भवति आदिक्षवे न विबोढ्यो[illegible] एतैः कृत्वा कुम्भैर्बैस्वरामयः योत्वापथक् ॥ वातपित्तकफैः समस्तैस्स्यादि पातैः मेद्रसास[illegible]ख्यायेन हृत्स्व[illegible]न. योत्वाजायते० ७७ ॥ ०: ॥ ७७ ॥ ७ ॥ ७७ ॥ ७ ॥

तिपृष्ठप्रकाशका: स्वरमयामया: स्वस्यनिदानस्वरूपा: नधावबानेन हेस्सने लातनुमनवद्धो: कुस्मागन्धवत्स्याेभवेति पलेनपीजनपञ्जाननमूलवद्धो हा हयुक्तो गलेभूतात्॰ केकन्दिवाकफुउर्ककाश:॰ स्वप्रसनतैं वहति॰ सधीनावेसम विंबांसक्षणाम्भवतितिमेहसा॰ अनर्गले श्वासमेलक्ष्यपहम्मेहितध्वंसलक्ष[illegible]ति॰ हापेन दन्ध्यनरसस्पागतनाक्षयेयथा ऽवशिखधूमोदश्मजते नथैवास्यस्यसेदश्वपजाइति अनितिमाजालसलपृक्तिवोषभेदः क्षेपजानसाध्या इत्यर्थः इनिस रभेदावलोकः अरोचकनिदानमाह॰ स्वाद्विति॰ स्वाद्वपि अन्नं मुखे येनामिहि प्रनस्वादनेजदाऽसो अरोचको हेय: ७८ सेति॰ [illegible] अरोचक: पञ्चधा॰ तैस्सर्वैश्चयत्र उर्द्धं अपरोभयश्चेति॰ वज्जक्रपित्तनलहसंश्वासरोषत्तेऽपिमुखमावति

स्वनिदानस्वरूपालेनतुसाध्यासलपोऽनिमाः॰ अतस्वरभेदावलोकः स्वाद्वप्यन्नमुखेयेन्न
स्वादतेऽसावरोचकः ७८ सपञ्चधापृथक्सर्वैर्दोषैः परोरूप्याहिभिः अरोचके मुखं तत्तन्न
इस्तं प्राकृतमनिमे ७९ इत्यरोचकावलोकः आमजीर्णाषडुक्तिज्वाहयं गर्भे लक्षितानि
नै: हेषैव्यपकतमसोश्या हृद्ये: पंचविधो वा॰ ८० ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

मि१

अनिमेरोषमभवनि॰ पजे प्रकृतमन्नं पकाजंमुखमवतीत्यर्थः ७९ इत्यरोचकावलोकः॰ अथ छर्दिसन्निदा निदानमाह॰ अतीति॰ पथ्यव्होषैस्समस्तैश्चाऽहृद्यैर्विमनसावलोकनैश्च बीभत्सविधा॰ वमिर्जायते॰ अमीर्णाप्रतिपुनर्भोजने हृद्यैरोचैः हित्ज्यैः अजीर्णा हृद्यैः हृद्यपस्यप्रियंतन्न अहृद्यं नञ्समासः गर्भेकन्याबमिः क्रमिरपि इत्नेश्चभ्रीणे भोजने: कत्त्वाभवतीति विपरकृष्टनिदानम् ८० ॥ ८० ॥ ८०॥ ८०॥

श्री०

॥१२॥

नामसु कर

तृष्णामाह० श्याववमिति० वातेन श्यावं धूम्रवर्णं वमति० पित्तेन पीतं वमति कफेन श्वेतं सर्वैर्दोषैर्भिन्नं मिश्रितं तथा भागगतं० बीभत्सेन हृदयपीडिकं च मेहि तियोगपथम् ८१ छर्देरुपद्रवमाह० कासेति० कासः श्वासः ज्वरः हिक्का० तृष्णा० पिपासा० वैचित्य विचेतता० हृद्रोगो हृदयपीडा० तमकोऽन्धकारदर्शनमत्यन्तकष्टम्० ८२ इति छर्द्युपश्लोकः० तृष्णायाः रूपमाह० सततमिति० सततं वारंवारं वारि जलं पिबति तृप्तिं नोपगच्छति पुनस्तोयं च: कांक्षति तत् तृष्णार्दितमादिशेत्० ८३ तृष्णायाः संप्राप्तिमाह० पित्तेनेति० ऊर्द्धं पित्तं सवातं तानुगतं स्वंपिपासां कुरुते० कफस्तो स्यादिः पित्तस्य कोपः भवस्त्वेमक्षयादि भौ

श्यावं वातेन पित्तेन पीतं श्वेतं कफेन च० सर्वैर्भिन्नं वमेद्गन्धं बीभत्सं हृदयपि
कासश्वासो ज्वरो हिक्का तृष्णा वैचित्त्यमेव च० हृद्रोगस्तमकश्चैव तेषाः छर्देरु
पद्रवाः० ८२ इति छर्द्युपश्लोकः सततं यः पिबेद्वारि न तृप्तिमुपगच्छति पुनः का
ङ्क्षति तोयं यस्तं तृष्णार्दितमादिशेत् ८३ पित्तं सानुगतं क्रुद्धं स वातं कुरुते तृ
षम्० स्वास्थ्यमवाप्य पक्वं तैश्च रूक्षैप भोजनैः ८४ शीतं स्निग्धं जलं वा ताप्यन्नपि तोया
च्चैत्कफजा तं० तृट् त्रिलिंगा मजा ग्रीता हलसयाभ्यां श्लमो भवा ८५ ८५ ८५

नामकोपः तत्रूपं तानुगतमिति सपरिग्रहणात्तेन कफादयोऽपि बोद्धव्याः पथ्यकुजैश्च रूक्षतो धातुः आमः वेधः रसायः उत्कंठो हस्मीपु कफः अन्नपानं तत स्याद् तृष्णा हितपाठी स्रोतसि भवेद्धितिः० भोजनैर्विदाहीभिः तृष्णा जायत इति ८४ शीतेति० वाताच्च० शीता वेर्द्धतं शीतं च वन्हि कोप भवति० पित्तान्नं कफज्जी स्यात्० हेतेमे ॥ १२॥
भिष्यहेतुं० आमेऽम्भोजातत्तं० श्लेष्मणो भवा तृष्णा० धातोर्क्षयाभ्यां सञ्जाता भवेत्० आमसमपोरुजोहेयः मांसं

लिंगात्तृड् भवति त्रिदोषजा वा त्रिलिंगजेषे
वक्ष्ये [illegible] ह्येते भवतः ८५

२३

रक्षपात्त० सहृत्पीडनस्या नेवगणा पाञाना अन्तजात स्याभवंति   साध्यासाध्यत्वमाह० मोहादिरुपो
न सिध्यतीत्यर्थः ८६ इति मूर्छा मस्फसावऽकोक:० अथ मूर्छायाः सामान्यलक्षणमाह: संहतेति० नेदो
षाः संहतानां स्रोतांसि तु ध्वा कारणानि हानेन्द्रिया गतिविकंजितनहाव ८ दूपिताः मत्त्यामूर्छाविर्भवंतिनविको
र्भत्ते० गतवेतना विगतसंज्ञास्तस्मात्सभव: ८७ स्यप्नेति पृथक् दोषैस्त्रिभिः समस्तैः० मद्येन विषेण अस्त्रेण:०
कात्त० विलोकनेन नारकेदर्शनेन वा० सप्तमूर्छा भवन्ति नन्वासवान्० दोषैः कृतत्वात् दोषवर्त्ती आकाशंपश्य
तिनीरतलेलारुणां वातेनतरसैहरिंतपीतंपित्तेन मेघवत्० श्लेष्म० मैदो एव तम्या० केफ: आकाशंपश्यन्मूर्छ

रक्तपात्तस्य हृत्पीडा पद्माव्याधिक्यतोऽन्तगा   मोहज्वरश्वासकाशकार्त्तस्तस्मानसिध्य
ति० ८६ संहतानां निमित्तेनु धाविर्णजिकरणानि वेन ८ दूपितानात्तधामस्यो मूर्छानिग
तवेतना ८७ सप्तमूर्छाः पृथक् सर्वैश्च मद्यविषात्ततः० दोषवर्जविषयस्य श्यन्तोदो
मूर्छान्यथासवान् ८८ असौम्यस्य मलापोऽपहाह हृत्कम्पवान्विषाते० पित्तवद्
८९ ८९ गेंगन्धेन सन्यासोऽसौ भूपन्निपः ८९ ॥८९

तिं० तुश्रुताये: यन्मूर्छासेवी
नसैवसर्वैश्चक्षुःस्तनवान्नितोऽपि
याह० तहहृत्कम्पविशिख्योम
न्यासमूर्छा नोमेद्द [illegible] स्त्वं मायायां
ॐ प्राणामनसमाश्रिता: ८९

नमःमाश्रयात्मूर्छानुपित्तात् असलक्षयेना अस्पनीति असः पवाहेरव० तद्दस्यासीमनुष० मतोमेस्यके:
तस्येवेति० यच्चाहे चैसवर्णस्याकीयंपश्यन्मूर्छा सन्निपातेन असवान् ऽ: प्रक्षेपवान् ८८ असौम्यप्रीति०
निरकजगन्धेवान्० पित्तव रिस: [illegible] मूर्छानीमन्वपः० अपरोऽप्येकः असेन्द्रिय:क्रियः असतान व्यामेन्द्रियाणां
तैकाणां तेगगतेस्व [illegible] मेवोपशाम्यति सन्यासे सुविकित्सा विना न शाम्यति तथा च माधवः वाग्देहमनसांचेष्टा
धसिन्या मावलोक:० अथ पानात्ययनिदानम् ॥ छ ॥

ःअंगप्रदेशाद्विनाशेनैवआपते
०मद्येनप्रलापवान्०मूर्छत्विवि
यावत्सिन्नृसं:०सन्यासाख्यास्त
च्यानिवलाःसंज्ञाः संन्यस्यत्यवलंब

२५

श्री
१३

मधेति० अयुक्त्यापीतं मद्यं तैर्गुणैः स्वैस्तु व्यानानन्यथा कुर्व्यात्० सात्विक[illegible]जसः तामसं० तमोधिक गुणास्तु
भूतोत्कावत्वाति महात्ययाः रोगाः एषां विरलांत्वेतत्यन्थे ख्या ८० द्वितीयपानाजीर्णोऽव्यक्तितस्य लक्ष
णमाह० तत्रैतेऽपहत्वाल्पूर्व मिवैम[illegible]मन्यस्यपदम् ॥ अथ दाहस्य निदानमाह० त्वेऽवभिव्याव्यगतोऽ्या
प्रः पानात्यंपिताल्सः प्पिलरकात्तु गोऽजितहाहं कारोऽति ८१ इतिपानात्ययपानाजीर्णदाहवलोकः० अथो
न्मादस्यनिदानमाह० भीति० उद्धताः कुल्ला दोषाः भीर्भयम् शोकः कामादेवउद्धान्न पानात्मेन भुक्त
भोजनेतमूल्याद्गुर्वादीनामवधर्यतोरपमानैः० लोन्त्वापवानाद्धन्दैः महानतोमदयन्तितदास्यो

मद्यंपीतमयुक्त्यातैर्गुणैस्त्यानात्ययंकांश्चयेत्ः० विभिमूर्छा ज्वरो दाहः प्रलापश्चभ्रमो
उद्भविः ८० रेकास्यप्रारतिकफाः पानाजीर्णोस्यलक्षणम्० पानोव्याव्ययानाह
हस्पिताल्सःकारोत्पीत ८१ इतिपानात्ययपानाजीर्णदाहवलोकः० भीशोक
कामदुष्टान्न पूज्याद्यभ्यावैधर्मतो [redacted] ८२
अस्थानेहास्यगीताद्येर्हावीस्वप्नविपर्ययैः० रहस्यकथना दूग तमेरुन्मा
दमाहिशोत ८२ दोषैर्व्यपेतैस्समस्तैश्चविषशोकाभ्यांसषड्विधः० दोषांकापूर्व

गःस्यात० ८२ तच्छेषलक्षणमाह० एतैर्दोषैरोह न्माद माहिशोत० स्थानेऽप्रसंगेहास्येगीतनृत्येश्च ही रजो
स्वप्ननिद्रा० एतेषां विपर्ययैः लज्जाबुद्धिनिद्रानाशो रस्यगोप्यस्यकथने रहूगभावे की उन्मादमाहि
देवेपि० मलैर्भिन्नै समस्तै सामिन्नतिरैः विषशोकाभ्यां षड्विधा उन्मादो भवति ॥ तत्र दोषां काः दोष
बहूपांशा भीशोकाद्येस्ता कथास्वरूपकथनम् ८४ ८४ ८४ ८४ ८४ ८४ ८४

[illegible]

८३

२५

देवेति॰ ग्रहशब्दो देवादिभिः प्रत्येकं संयोज्यस्तेन देवग्रहः पिशाचग्रहः अहिग्रहः रक्षोग्रहः गंधर्वग्रहः य
क्षग्रहः पितृग्रहश्चेति॰ एभ्यो ग्रहेभ्यः सोकुलक्षणा उन्मादा भवन्ति॰ ९५ पावित्र्येति॰ देवग्रहे देवद्विजभोजनं॰ गन्धर्व
ग्रहे गानम्॰ यक्षग्रहे दानम्॰ पितृग्रहे श्राद्धं॰ प्रेतेभ्यः पिण्डदानम्॰ कुशोत्तरत्वापवलक्षणामनपदृपि॰ अप
सव्यस्थितिग्रहजितेषु भजि॰ गृत्यादिष्विप्यम् ९६ अथ वातमतान्यलक्षणमाह॰ कंपादिभिः रूपद्रवैः कदाचि
ज्जायेद्दशेऽब्दे वर्षेऽतीतेति व्यतीतेऽपि उन्मादि उन्मादरोगी न सानुजीवति ९७ इति भूतकायामुन्मादभूतो
न्मादावलोकः॰ अथ अस्मारस्वरूपमाह॰ दोषेति॰ दोषैर्हृत्कोष्ठधिक्यात्तम् तौ मज्जानाड्यां पानापांसन्त्वाम

देवदैत्यपिशाचाहिरक्षोगन्धर्वयक्षजैः पितृभ्यश्च ग्रहेभ्यस्तु उन्मादाः सोकुलक्षणाः
९५ पावित्र्यं देवविद्द्वेषो नग्नत्वं सपर्वगन्धिः॰ बहुभुक्तोगानदाने श्राद्धं चेति नदाकृतिः
९६ कम्पनिद्राफेनवमिहृन्मादिपनाडिभिः अपोद्दशोऽब्देऽसौ तिवनोन्मादी यानुजीवति॰
९७ इत्युन्मोभूतोन्मादावलोकः॰ दोषैर्हृत्कायमज्जानाड्यां स्रोतस्सु स्यादपस्मृतिः तमःकृ
तिस्तमकेन कंपनेत्रादिवैकृतम् ९८ चतुर्द्धा सा पृथक् सर्वैर्दोषैस्तत्कोपः क्रमाद्दृढः॰
रविपर्वद्वशतिंशाद्दिने पुंसकृत्तेऽयति ९९ इत्यपस्मारावलोकः ॥ ५ ५ ॥ ९९ ॥

पस्मृतिर्भवति॰ अपस्मारो जायते तदृपर्यपर्यस्तस्यापस्मारस्याकृतिलक्षणमाह॰ तमोऽन्धकारदर्शनम्॰ फेन
मुखे॰ कम्पस्सर्वाङ्गकम्पः॰ नेत्रयोर्वैकृतम्॰ भुग्नता ९८ तस्यास्सामान्यलक्षणमाह॰ अपस्मृतिश्चतुर्धापि
पृथक् तिसृभिस्तमस्तैश्च तत्कोपः॰ रविदिने वाद्दशाद्दिने वातापस्मृतेः कोपः पंचदशाद्दिने पित्तापस्मृतेः को
पः त्रिंशाद्दिने कफापस्मृते कोपः॰ सकृद्वेद्यापिदिने सर्वत्रिदोषजापापस्मृतेः कोमासादिदेवोप्यः ९९ इत्यपस्मा

योटीः ९९ ॥

(28)

श्री०

॥१४॥

अथ वातव्याधीन्नाह० अशीतीति अशीतिर्वातजा रोगाः अशितिसंख्यकाः आक्षेपकप्रमुखा भवंति० अनेकवचनं बहुत्वमु
जिग्मदिन्नपरम् तेषु अशीतौ किंचन: अतिप्रसिद्धान्तान् दर्शये वे १०० आक्षेपकेति० अङ्गविक्षेपाद्धेपनादा
पारव्यो भवति० जघोरूपादौ रूक्पीडा यस्मिन्स्थिरः खंजीसस्त क्रोऽस्मिन्नाभेरधः प्रदेशे समुद्गतः स्थिरः उद्धमूलमूत्रपुरीष
यत्र तस्याष्ठीलानाम १०१ अष्ठीलेति० उदरे चेत् प्रत्यष्ठीला वातव्याधिरस्मात् सा तिर्यक् उत्थिता सपीडा भवति
सरूक् सपीडासहितम्० उदरं साटोपं ऊर्ध्वं यावत् पर्यन्तमाध्मानं यदा तदाऽऽध्मानं स्यात् १०२ १०२ १०२

अशीतिर्वातजा रोगा भवंत्याक्षेपकादयः अतिप्रसिद्धान्कथयन्तेऽचहं तान्निरूपके
वे १०० आक्षेपकोऽङ्गविक्षेपात्स्वच्छोजं घोरूपादरूक्० सकलनामेरधोस्य स्थिर क्रोशा
रुद्धमूत्रविट् १०१ प्रत्यष्ठीलोदरे चेत् सा समपीडा गौर्ध्वगुत्थिता० आध्मानं स्या
दाध्मानं साटोपमुदरं सरूक् १०२ कफव्याकुलितेवातेन स्याध्मानं प्रजायते
विण्मूत्राश्रयजा पीडाऽधोगता तूणिकोच्यते १०३ गुदोपस्थोत्थिता रूक्चेत्पार्श्व
मूर्ध्वं प्रतितूणिका० वक्रीकरोति वक्त्रार्धं वातश्चेत्सरूगर्दितं मतं० १०४ गृध्रसी स्फि
स्फिक्कूलाद्युक्कटिजानुजंघापदव्यथा क्रोष्टुशीर्षं जानुशोथो विश्वाचीभुजपा

कफेति० वातेकफेन व्याकुलीकृते तदा प्रत्याध्मानं प्रजायते उपाध्यते ऽत्यर्थः विण्मूत्राशयगता यदा अधोगतपीडा भवति तदा तूणि
स्थे० भोस्थिता रूक्पीडा येर्दुर्ध्वं पार्श्वो तितदा प्रतितूणिका ज्ञेया॥ यदा वेतसरुग्वक्त्रं करोति तदाऽर्दितं विजानीयात् १०४ गृध्रसीति० स्फि
वति जातेनोध्वशोथः क्रोष्टुशीर्षं भवति० भुजयोर्व्यथा यदा तदा विश्वाचीं विजानीयात् १०५ ॥१०५

वातव्याधिरुच्यते १०३ गुदेति० गुदोपा
र्हिष्व्यथाकारिणी कफेनापगर्भश्रीम

१४

27

खांजत्वमानितं० शक्थ्नः ऊर्ध्वकस्मिन्निगदितात्० खांजत्वमभवति० उभयोर्निगदितात्० पंगुत्वमभवति आन
मिकौ गृहरस्तु ऊर्ध्ववातो यजेन षष्टवा यो भवम्मूकता १०६ कलायेति० यः प्रक्रामन्मार्गमारभ्याहाऽग्रगम
नान्नं यतेऽस्याप्यते सकलायखंजो भवतिमहत्त्वाम्लं तं मूलमसिल्यापाऽएकबाहोश्चैव यथा भवतीति ते
ऽपवाहुकोहेयः १०७ विवर्तमसम्प्रसारितं० समुखनामसमुखीनं वा कुर्यात्सहनुग्रहो मनस धीङ्गरनेम
धींङ्गं निगदितात्व्याधिः एकाङ्गं निगदितं काङ्ग रोगो कथ्यतेजन्यः १०८ मुहुरिति ११० मुहुर्वारम्वारवेतु
र्वेन्नमपेऽनुपानुऽस्तेस्याप्ष्टः सहितारागान्नमये द्वर्थे येनं मोहयेस्वस आपतंत्रको रोगः येन वायुनिग

खांजत्वस्मान्निगदितात्सक्थ्नः पंगुत्वमुभयोस्तयोः आनुगहरस्यपूर्ध्ववाजोनष्टवा
क्रमनुमूकता १०६ कलायखंजस्स भवेत्समान्नेयजेत्रयः आमूलमेकबाहो
श्च यथास्याद्पवाहुकः १०७ विवर्तं सम्मुखं वा वक्त्रं यः कुर्यात्स हनुग्रहः स
र्वाङ्गैकाङ्गरोगौ तौ सर्वाङ्गैकाङ्गनिगदितात् १०८ मुहुर्मुहुर्वेल्लमयेन्मोहयेत्सा
पतंत्रकः० जिह्वास्तम्भश्च सम्भेषमानवाक्ये स्थनीशाला १०९ वास्यायां मान्न
एषामौव हिरश्चैव कर्णशूलान्० सापूना मथविते ये प्रणगा यामोनुयातथा ११०

वत्नाहो अनिभिज्ञाऽसमर्थस्तास जिह्वास्तम्भो रोगो भवति: ९ वास्येति वहिः श्रोत्रमूलं कर्णशूलान्यत्वाद्वि
नाभि हृत्कण्ठादि स्थानं कर्णशूलान्० अन्नपमोहयेत्तथा तापूर्णं धरीन रुषा कोधेन प्रणगायामोऽपि अ

ऽनान्नभोजनेजलादोषानेवाक्ये
वामोरोगोहानेश्चः एवमन्तेः त्नो

ख्यानसम्हनांगोधनुर्धासा
ऽपत्रेषकृति० ११० ११० ११० ११०

(28)

श्री०
१५

स्थानेति० श्लेष्मान्वानत्याधीनस्थानस्यैव नामानुरूपान् लिंगैर्विनिर्दिशेत्० तेषां साध्यांश्च माह० कृष्टि
गताः० वातेमपावातव्याधि सोमासेनवत्सेन श्रीरामानंद धृतिग्रथैः १११ इति भा०टीकायां वातव्याध्यनुवर्णी
कः ॥ अथ वातरक्तस्य विप्रकृष्टनिदानमाह अत्यर्थेति० अत्यर्थमशनात्० दाहनैत्तीयापूर्वोक्तैर्गी
मनात्० विदाहिव्यनो भोजनात् सम्यक् कुपितौ ताडसम्मारतेन दुष्टः स्वहेति० कुपितो महत्त्वात् त्यजेत यदा ज
तदा वातशोणितं स्यात् ११२ पूर्वरूपमाह० दाहेति० दाहस्सन्धिषु गौरवं ग्रहत्वं तथैव रुक्षत्वं पीडा यु
हं० कण्डूः थाकस्मात्पिपिका विद्धैवर्ण्यं विवर्णता० मण्डलोत्पत्तिः स्पर्शोक्तता० उद्दीरितं मण्डलमङ्के सको

स्थानानामानुमानुरूपाश्च लिंगैश्शेषान् विनिर्दिशेत् इति वातामयाक्ष्टाः श्री
शामांसवसानन्दम १११ इति वातव्याध्यवलोकः अत्यध्ववाहनविदाहान्नादे
सुसह्यासृजा० कुपितेनेन्मरुदुष्टलदास्याद्वातशोणितम् ११२ दाहगौरवरुक्कु
तोदं कराद्धैवर्ण्यमण्डलम् सुप्तहर्षं संकोचशोथं वातासृक्‌हेतुः पूर्वरू
वाजेऽधिकेऽतिरुक्स्फुरणाहेतुरे कोतिशोणता० कण्डूतितोदस्वंचिन्हं छिद्धिजे
छित्रिरेषतः ११४ मोहदाहज्वरास्त्रयमांगुरूपोगुलिवैकृतम्० समर्गस्हाग्भ
मस्फोटवातासृग्लोपरूवानवम ११५ इति वातरक्तावलोकः राम ॥ राम ॥

तात्स्वस्पऽस्थहृरताम्भवति ११३ वातेति० वाते ऽधिके ऽतिरुक्स्फुरणाति पिडा० स्विन्नोहेति पूर्वमुक्तं तेनाधि
कैवर्णता वाद्धिं भीतं चिन्हं लिंगं भवति ११४ असाध्यलक्षणमाह० मोहेति० मोहोविचित्तता दाह० अस्वा
गात्रे च गात्रश्रीस्थैर्य किं विदुवर्णौ इत्येन वातास्त्रलोपरूवा भवति ११५ वातरक्तावलोकः ११५ ॥ ६५ ॥

च० सकुचितत्वम् ओषोऽधिपत्ता
मू० कैक्रतितोदवेम० गुरुत्वम् छिद्रि
वैकृतवि कंडितापाम्म० अमसुनं

ः पित्तेऽधिके रक्ताधिकेऽतिरक्तत्व
कोलिन्यम्० वांगसंपं ग्रस्तता० वांगलीय

२१

१५

अथामवातस्यसम्प्राप्तिमाह० युगपदिति अजीर्णदोषरसः आमेत्यसन्धिं तस्य आमसहितो भवति० एतावाम
वातौ० युगपत्कुपितौ० स्वीयप्रकोपनैर्विरुद्धाहारचेष्टादिभिः। आमवाताजनयतः कुरुतः कीदृशं सन्धिनाम
हितस्य सन्धिस्सवातो त्रिकं तथा हृत् एतेषां ग्रहं स्तब्धत्वमित्यर्थः ॥ १६ तस्योपद्रवानाह० सर्वेति ॥ सर्वाङ्गशोथस्य
स्विषु शोथः अरोचिः पीडा ग्रहः गौरवं गुरुत्वम्० ज्वरः अपाकः अन्नस्य अग्नेर्मान्द्यम्० तृष्णा पिपासा
सघनौजि० आस्याकंठि लक्षणम् १७ आमेति० वाते वाताधिके आमवाते युगपत्तत्तेवाधिसजिरुक्कृमिग० पि
जातोदाह० कफाद्भूते स्तैमित्यम्० अंगानां गुरुत्वं कण्डूश्च० त्रिदोषात्तत्सर्वं भवति० जानेति जडता आ

युगपत्कुपितावातावामवातौ प्रकोपनैः आमवातञ्जनयस्सन्धित्रिकहृद्ग्रहम् १६ सर्वो
ऽङ्गकाऽङ्गसंन्यास्यशोथालस्यगौरवम्० ज्वरपाकाग्निमान्द्यं च सामान्यमितिला
क्षितिः १७ आमवातेऽधिके वातेऽतिरुग्दाहस्तु पित्ततः कफात्स्तैमित्यगुरुताजे सर्वेऽत्र हि स
त्रिदोषजः १८ आमवातोऽजानानाहत्रदच्छर्दिवद्भूत्रता शूलं श्वयथुना श्रोऽङ्गभङ्गे
पद्रवा आमवातजाः १९ इत्यामवातावलोकः एकदेशे शोथतिरु शूलं शोथोपि वात्याद्रि
वनात् नूरेष्वथ गच्छन् सर्पैर्हि वै श्वा मात्तदृष्टाः २० पित्तात्साम्यं वदा दहलोपा
श्वेदहकुशिजं कफात् द्विगतस्यानन्दि [illegible] त्रिदोष शूलं वा मश्वायेरसान्

इमूत्रता० शूलं श्वयथुश्च आः एवं सामवातस्योपद्रवा आह एवं तीति० १९ इत्यामवातावलोकः एक
शोथवासोषां सेवनाद्देकदेशे शोथोऽतितृष्णा आतिपिडा युक्तं शूलं तैमित्यं च कं द्वैषै एक त्रिभिः सुपन्नं देहे पित्त
पित्तात् ज्वलनं दाहं मूर्छा ज्वरं आ द्वयोरौपले वातो शूलं कफात् पार्श्वे हदि कुक्षौ शूलम् इति त्रिषु स्यात् ते दुष्टत्रिदोषजं शूलं

३८

१६ श्रीः०

श्रमस्योपहताद् आनाह० वेदना पीडा आनाहो वायुरोधः० गौरवं गुरुत्वं देहे अरुचिरन्नस्यानभिलाषः कार्श्यं कृशत्वं श्वा
सः हिक्का च० एते रोगाः श्रमस्योपहताज्जायन्ते २२ यदि नाम श्रमस्य माह० वालालसेति स्यान्नात् श्वसनात् प्रसुप्तो
वाक्यालसः कफपित्तेन सह मूर्छितो भवन्तः वायुर्महायवच्छीत्वा भोजनेऽजीर्ण्यति मक्केऽन्ने जीर्णे श्रमं कुरुते भुक्ते जीर्ण्ये
निपच्छत्यं तं हृदयमित्याम जाम्भितिमाधवः २३ इति श्रमस्य त्वावरोधकः० आ अथ विमक्षेऽवोदावर्तनिरा नमाह०
वातेति वातादिनाम सहेत्यादि निरोधेन विट्मूत्र० जृम्भा अश्रु० क्षवथु० छि० उद्गार० वमि वमथुम्० इन्द्रि

वेदनानाहमूर्छाश्च तृट्कं गौरवारुचिः कार्श्यं श्वासश्च हिक्का च श्रमस्योपहताद्दृशः
२२ वाक्यालसः प्रसुप्तः स्यान्नात्पित्तेन सह मूर्छितः वायुर्मारयते कुब्जे श्रमे जीर्यति भोज
ने २३ इति श्रमस्य त्वावरोधकः वातविण्मूत्रजृम्भाश्रुक्षवोद्गारवमीन्द्रियैः० क्षुत्तृ
ष्णोच्छ्वासनिद्राणां धृत्योदावर्तसम्भवः २४ वातस्य रोधाद्ध्मानं मूर्छा च विड्विशो
थहृद्रुक् वस्तौ मूलेऽस्य जृम्भाया शिरोरोहं गदोऽङ्गजो भृशम् २५ क्षवथोरिन्द्रियग्लानि
रुद्गारस्यानिलारुचिः० छर्देः कुष्ठानीन्द्रियस्यास्मृतिहृद्गमनन्नाक्षुधः २६ २६ २६

समहेति योज्यः सहार्थे तृतीया० क्षुत् क्षुधा० तृष्णा पिपासा० उच्छ्वासः० ऊर्ध्वश्वासः निद्राप्रतेषां वि
कारः का नाम हृदावर्तीनाः इत्युक्तणामाह वातेति वातस्य रोधाद् ध्मानं तन्नाथो द्विविड् विड्उद्धतिः आस्यान् विड्
विशोथः० विशेषेण शोथ तथा वस्तौ हृक् पीडा कर्तिका जायन्ते० अथ जृम्भानिरोधात् शिरोरुक्
धारणाद् इन्द्रियग्लानिः हीनता उद्गारस्य विधारणात् अनिलारुचिर्वा नानाः पीडा जायन्ते० छ
स्य अश्रुकस्य निग्रहात् स्मृति० क्षुधः क्षुधायाधारणाद् श्रोमर्मन्दनाम भवन्तीति २६ २६ २६ २६

उन्मादेन्द्रियभ्रंशाः आदिभिर्ग्रहणो
वति २४ वातादिनिरोधानिनामना
रोतीति० अथ मूत्रस्य निरोधाद्
हृजः नयना मयास्यु: २५ स्वथोक्ति

रोगेन उदावर्तस्य सम्भवस्य भे
ष्याह० पुरीषमास्याद्यथा वाति
अभ्युत्थानं तस्यातिरोधाद्
निगूढानि भवन्ति० इन्द्रिय

(३१)

१६

तृषेति० तृषः पिपासाया रोधात्० तृष्णापिपासा जायते० उध्मातस्य निरोधात्० हृदि रुक् पीडा० स्वापस्य भ
यनस्य निरोधात् जृम्भनम् भवति० अथास्याभ्युद हरणमाह० अमुन्तु हृदयमिति विट० वातिल० म० ३० ॥ १८ ॥
ग्लानि० श्रीरामेन भुक्ते त्यजेत्० २७ दुष्ट हवणीय श्लोकः० अथ गुल्मस्य विप्रकृष्टं निदानं ग्रन्थ्या लंरे
मोजः० दुष्या वातादयो ऽनर्थमिथ्याहारविहारैः० भेदं निरूपयन् गुल्मस्य कोष्ठानामेर नित्यः ।। रोपिणी
गीति० अतो ऽस्य गुल्मस्य रूपमाह० हृदिति० हृन्नाभ्यो ऽन्तरे० नाभिस्थितग्रंथिकावत्० संचारी वर्तुलः
पवौ वृद्धि: अपचय हानि:० तेन च गुल्मो रोगः पंचधा मतः गो तोः २८ तस्येति० तस्य गुल्मस्य
गस्य पंचविधं स्थानं० पार्श्वे द्वे हृन्नाभिबस्तयो ऽपि त्रयः पंचस्थानानि वे स्नानमस्ते भवंति चत्वारः० पुरु

तृषोऽग्निरसो ध्मातस्य हृद्रुक् स्वापस्य जृम्भनम् विड्भ्रान्ति भ्रम ऽग्लानिः हे
रापभ्रंशे त्यजेदमुम् २७ दुष्टहवणीव श्लोकः हृन्नाभ्योरन्तरे ग्रन्थिः संचारी यदि वाचल
ः वृत्तश्चयापचयवान् स गुल्मः पञ्चधा मतः २८ तस्य पञ्चविधं स्थानं पार्श्वे
हृन्नाभिबस्तयः दोषैर्व्यस्तैः समस्तैश्च स्त्रीणां रक्तेन पञ्चमः २९ जीर्णेऽन्ने
वातजः कुप्यति स्मि जीर्यति पित्तजः भुक्ते तु कफजो गुल्मः सर्वदा सर्वदोषजः
ः प्रसवार्तवजातानां काले या ऽसात्म्यभोजनात् वायुरसृक् समादाय गुल्मं वि

मऽस्पन्दयः २९ जीर्णेति० वातजो गुल्मः० जीर्णेऽन्ने कुप्यति स्मि भुक्ते जीर्यति पित्तजो गुल्मः
र्ध हाकुप्येत्० ऽस्पन्दयः ३० वसवेति अथ गुल्मस्तेन स्त्रीणां नत्र प्रसवार्तवजातानां स्त्रीणां तस्य
भवति पाव आर्तवकाले जातानां गर्भजातानां काले ऽपि पिबं: असात्म्यभोजनात्० वरकोऽप्याह० अ
हि गुल्मस्त्रियारक्तभयाद्वो ऽसृग्येति० तद्रक्तं तस्या असात्म्यभोजनायारक्तम्० वायुहाय पैत्तिकम्०

[illegible]

३९ ३९ ३९ ३९ [illegible]

स्यन्दते प्रीतिः॰ गर्भोऽङ्करीनिर्दनि २१ नस्यन्दते॰ अथ तत्र सभ्रहसस्मिन्निपतनस्तस्मृद्दपातं॰ स्यन्दते कस्य
ते॰ अंगेनुवलते अथापि गर्भ विन्दे सान्यादिभिर्दुष्टकोभवति॰ एतद्दुष्टः अस्तजोगुह्मो हेपः
अस्तोद्दश्रमे मासे गते ९ काद्द्धो विविकिस्य श्चिवेकिरसापोत्या ३१ असाध्युपवेद्द्रदाममाह॰ अप
सेजि॰ ग्रन्थिमूर्च्छता॰ ग्रन्थिवृपस्यगुह्यस्मन्त्राकस्मादिह्वेपनमु॰ अहर्षीनं इवेगन्वमूवलं लग
स्मिनोमरणापवेजायते ३२ इतिगुह्यस्रावश्लोकः अथहृद्रोगस्य निदानमाह॰ हृदयपित्तोगि
विगुणाः दोषाः इत्योर्मृदु षयिन्यो हृदयं गतास्तेनो हृदि पीडां प्रकुर्वन्ति॰ तेहृदि हृद्रोगं प्रव
स्यन्दते पिशाचोनां गेहस्य ३१ सो गर्भ विन्दुपकुर्॰ गुह्योऽस्त्रज श्चिवेकिस्पोऽसोमा
सेनुद्दश्रमे गते ३२ श्वासश्वहृन्तपि पांसा न्नवि द्वेषग्रन्थि गुरुता जायते इवलयंच
गुह्मिनोमरणायवे ३३ इतिगुह्यस्रावश्लोकः॰ हृदयपिन्यास्तेदोषाः विगुणाः हृदयं
गताः॰ हृदि पीडां प्रकुर्वन्ति हृद्रोगन्तं प्रवक्षते ३४ सप्त अथाप्यथ कफदोषे स्त
मस्ते श्लेष्मकमेरपिस्फोमसाहोलोमश्वोवोते पास्ते वामुमरवाः॰ ३५ इति हृद्रोग
वेश्लोकः॰ नार्तस्यमूलेमर्ध्येवातुद्वे वा गेसहाहहर्षं कणाश्चश्ते स्त्रवेन्मूत्रं मूत्रं
लक्षंतदुच्यते ३६ मूत्रक्षल्लान्मष्टहोवाश्मरीविद्धश्रस्पृश्रृनः दोषौ द्विजे
पंचधा॰ दोषैश्वलकमेरपि पंचधा॰ तस्योपद्रवानाह कोमन्नः सगचीगस्कोमः पिपासा॰ स्थानं तस्य सा
इति हृद्रोगाव श्लोकः॰ अथ मूत्रस्य मूत्रकृच्छ्रलक्षणमाह॰ नालोति॰ नातस्य लिंगस्य मूले हृद्रि॰ वामध्ये लिंग
कृच्छ्रमुच्यते ३६ मूत्रेति दोषैस्तमस्तेश्च्यते कृः अथोश्मरी॰ विद्रमस्त॰ शल्येन शुक्रेन चेयो मूत्रके

सतेमगवत्पीडासितगयहासः ३७ हृद्रो
शोषः एवं तेषां पवधीपस्वायान
पिडीसहितं वेत॰ सर्वेत गुह्योन॰
हृद्कपीडावाते॰ दाहे ज्वाला पित्ते गौरवे
नेकफे॰ सर्वं स्मिन्ले पीडा हृदाहगौरवा स्युः ३८

[illegible]

ग्रा॰

३३

१८

द्विधारमिति । अस्य व्याप्य मूत्रं द्विधारं स्रवेत् । विट्क्षोभान्मूत्रं तु कक्षं तेन मूत्रं विड्विगन्धि भवति । शस्त्रेन कं
ठकादिहतेने मूत्रवर्त्मनि मूत्रं तत्तेनेति । अथवा हते पीडिते मूत्रमार्जाकाघातात् । हे पक्वं मूत्रकपक्वं
स्मादिति । रुक्तत्रेति । बस्तेर्हते तत्र मूत्रवर्त्मनि निहत्य पक्वं स्यात् । तत्परं स्वतत्र मूत्रवर्त्मनि प्रासो पक्वं कोस्प
र्शरुक् । परं पीडाकरं मूत्रं तु पक्वं तेनाऽसाध्यमाह । बस्तिमेहनयोः हृद्दाहाटोपैः तु पक्वं विवि
त्सयानसिध्यति । रुक् इति मूत्रपक्वावलोकः । अथ मूत्राघातानहामह । मूत्रेति । मूत्रादि संधि
त्यावेगविधारणेन आदिपदेन प्रतिपक्षकादीनां हस्त्यश्वादीनां समहरणम् । दुष्टेन महतां मूत्रं

द्विधारं मूत्रमस्यर्थ्या विट्क्षोभाद्विड्गन्धितम् । हते हते वा शस्त्रेण पक्वं स्यान्मू
त्रवर्त्मनि रुक् तत्र हृद्भ्रमसेषुका मूत्रप्रालपक्वं परं सरुक् । बस्तिमेहनहृद्दाहाटोपैः
पक्वं नासिध्यति रुक् इति मूत्रपक्वावलोकः । मूत्रादिधृत्याघ्ष्टेन हस्त्यश्वयाने अश्वा
नैः महतो मूत्रं जायते मूत्रमूत्राघातानामष्टाभवेत् । ४० इति मूत्राघातावलोकः । वा
तो मूत्रगतं शुक्रं कफं वा शोषयेद्यदा । तदाश्मरी स्यात्क्रमशो गोपित्ते ४१ ४१ ४१

रुक् व्याश्वाने अश्वाने रुक् जायते तदा मूत्राघातो भवेदित्यन्वयः । ४० इति मूत्राघातावलोकः । अथाश्मरीसंप्राप्तिमाह ।
वातेति । वातो यदा दिव्विरोवत्ता ४१ मूत्रगतं शुक्रं कफं पित्तं वा शोषयेत्तदा क्रमशो अश्मरी वातपित्त
कफैः अश्मकै रपि चतुर्द्धा स्यात् । गोः पित्ते भ गोरो [illegible] वने वस्यात् ॥ ४१ ४१ ४१ ४१

स्त्रमिति॰ नाभिसेतीपनीस्थाल्पोवेलिमूर्द्धूनामेदयोदेशो हृत्पीडा॰ तत्र गोमेहकम् उपमानम् अश्मरीप्रभृणा भवति॰ मूत्रलेखकं मूत्रे शीर्णधारा यस्मिन्नेव ज्वरश्च तत्र भवति॰ वालेति॰ सा अश्मरी वालानां पृथक् दोषैस्त्रिभिः स्यात्॰ वृद्धानां तु तत्र हृच्छ्वासानां स्वशुक्रभवावीर्ष्येमेवा अश्मरी भवति॰ असाध्यामाह॰ आनयाश्मरी भाद्यो शोथ हृत्पीडा॰ वृक्कनोदनवर्जमूत्रापिप्पा ति मिश्र रागा भवति॰ इत्यपमश्विवर्लोकः॰ ४३ अथ मेहनाह॰ मूत्रमिति॰ यत्र मूत्र मिश्रं शुक्रं केवलं वा मेहति स प्रमेहः॰ अथ मेहस्तु मूत्रवर्णो नाम्ना मेहो ज्ञातव्यः ४४ अथ प्रमेहस्य विप्रकर्ष निदानमाह॰ अस्येति॰ आस्यासुखं स्वप्नसुखं॰ आप्यामद्गृनिपावम्

हस्त्राभिलीसीमनीवस्ति मूत्रं गोमेहकोपमम्॰ मूत्रकृच्छ्रं शीर्णधार ज्वरश्चाश्मरीत्र भृशाम॰ ४२ वालानां सा पृथक् दोषैः वृद्धानां शुक्रभवाश्मरी॰ नाभ्यश्मशोथ हृत्पीडा मूत्र पातनयामति: ४३ इत्यपमश्विवलोकः॰ मूत्रमिश्रं केवलं वा शुक्रं मेहति येन्मुहुः॰ स प्रमेहाल मेहः स्तु मूत्रवर्णो विमेहः: ४४ आस्यासुखं स्वप्नसुखं दधीनि ग्राम्यौदकानूपरसाः पयांसि नवान्नपानं गुडवैकृतं च प्रमेहहेतुः कफकृच्च सर्वम् ४५ ४५ ४५

स्वप्नसुखं दिवाशयनं दधीनि आप्य विधाद्रवतं ग्राम्याः छागमेषाः मेषपुच्छप्रभृतयः॥ औदकाः मत्स्यकूर्मादयः॥ आनूपाः बहुजलदेशभवाः हंसबककोकादयः॥ तथा ... इति रसाः मांसानि पयांसि॥ दुग्धस्य पिवत्यो वृक्कवचनं॥ नवान्नपानं नवं पानीयमित्यर्थः गुडवैकृतं गुडविकृतमश्वप्रमेहहेतुर्भवति॰ सर्वं कफकृच्च प्रमेहहेतुः॰ अत्र ध्यानां कृत कफः पथ्यपाठः

सौ ग्राहकत्वबोधनार्थः॰ ४५ ४५

जलेतिं० दृ ध्यामन्वपः कफोत्थाः दश एते जलाद्यः समस्तकपत्यात्साध्याः तथापित्तजाः मांजिष्ठाद्यः
षडेते विषमक्रियत्वाद्याप्याः तथापवनाः मज्जाद्याश्चत्वारः ते महात्ययत्वादसाध्या पोषध्यास्तनेम
समक्रियत्वाद्विस्यातिनिस्पृष्टीकरोति तथाबप्रमेहेषु सर्वेष्वपि मूत्रमध्यप्रवृत्त्यान्तरे५प्येकाद्दशाद्दृष्या
त्ता० मेहोमांसस्त्वन्नेन्० कैरोवृसामज्जोऽत्रभीकपा० ओजोरसावेस कृशुत्तंमितत्तमेहे शुक्रस्यापि० स्यष्टार्थ
त्ता स्यप्यर्थः० तेनेन्द्रेदृशाहिरः अपंवमांसत्विहो वसान्तत्तैकपात्वगृभवति:०३ जोत्त्मरकेन० आ
मगाम्बिजन्नमाहानां वेगागसमुदकं तद्दत्रभीकाद्युवेत्रमते मूत्रिं० ओजश्चात्त आंदुजाद्विश्लेषम
नूपभिजि० नत्त्वष्ट विधात्त्मकं तस्य भाहेमत्तोपयोगपत्यात्० कफोत्थाद्दशसाध्या समस्तकपत्यान्त
कफस्य होषस्य दृष्याणां मेहोमांसहेतत्त्केद्दसप्तशुक्रमुत्रारसांकदुगीहत्त्णो लसाद्दिभिः हृदयशमनेनेत
स्पष्टतिहेपत्यौदृत्तो पंमांसजः० अत्रव्याधिस्वहपातुरपंह्त्तोहेषत्वमेहेतुरत्यंदुष्यतारजंगुरसेवुगा

जलेक्षुसान्द्रासवशुक्रपिष्ट लालाशनैःसेकतशीतनत्तृ माञ्जिष्ठहारिद्रकनीलका
क्षाराम्लतैलमज्जावसेभपेयाः ४६ ४६ ४६ ४८ ४८ ४८

साध्यस्य लक्षणामिति० तेहप्राजल० लक्षणत्वात्म्० जलमेहः १ इक्षुरसवाहि इक्षुमेहः० २ पात्रस्थापित सान्द्रो
पर्युषितं सान्द्रीभवति स सान्द्रमेहः०।।३ आसववत्स्वरूपत्वाद्दासवमेहः ४ सर्वमे
सर्वमेव मत्रं शुक्रतुल्यं भवति० अथ मेहत्रजिविन्मूत्रं शुक्रतुल्यरूपत्वा शुक्रमेहः० पिष्टं न एव लक्षणं ता
न्मेहः पीतिपिष्टमेहः० ६ लालातन्तुसंयुक्तं मूत्रं यस्मिन् सो लालामेहः ७ शनैःशनैः स्वल्पं काले च पा
प्यते स शनैर्मेहः ८ सिकतानुपिशोणस जन्मे हरोति सिकतामेहः० ९ शीतलं मधुरं बहुशो भवं
मूत्रं यस्य स शीतमेहः १० एते कफोत्थाः दश भवन्ति कफाद्भवाः साध्या दुष्पथ्यः अथ पित्तिका षट्सां विषम

पत्त्वाद्याप्याश्च तथापित्तोस्य होषस्य दृष्याणां
रांन्वे सुखं०

श्री०
१९

मेषेमासः ० द्वद्वकेऽहः समके भुक्तमासं वा नियमोपपत्त्यात्समासः ० तदेव द्रोण्यते ० ततः पित्तहरं शीतमेवुत
इत्यन्तेऽहः ० श्रमितिकारमवतियत्नोऽहः समभतिकरं कयुक्तादितन्त्रिततोका मिति ० अनन्तश्चौकन्त्यापांवे यक्ष्य
मृगवृत्ति ० नात्यवषटकानिएतानि मोजश्रमसहिलोपमतम् ॥ आमनाम्निमन्त्रयेऽपीति माजिष्ठम् ० हरिद्र
सान्निमं मन्त्रयेऽपीति हारिद्रम् ० नीलवर्णी मूत्रयेऽपीति नीलम ॥ ३ गन्धवर्णी सेस्य भा नाहरतोपैतत्रल्प
न्यानकासमेहः ४ रक्ताभं मन्त्रयेऽपीति नलिनं मेहः ५ अपमगोनां बुद्ध्यकानां प्रमेहानां मसाध्यत्यमसाध्य
पत्यात्माहतोगमतीरधानत्नां मगोरितांक्रियारहित्यानान् ० महाकपत्वं पद्मामहात्मपत्यादिति द्वि
तीयोऽपिपाठः तत्रमहतागंभीरधातूनांसप्तपीनाशोपेतसुनहात्मयोम्हवाः ० मानि यद्व्यकादमसौ
उरपमन्त्रयेतोतोमन्तोमेहः ० १ इतिहस्तयोगवशात्प्यहपाऽशोकान्तर्घविशात्स्पमेवमन्त्रयेऽपीतिवशा

साध्याक्कापोऽस्या द्वादशपितजाः षट्याप्यास्साध्याः प्रवनाद्यद्यक्काः ० समकेपत्या
द्विषमत्वपत्यान्महारूपत्वाद्यपथाक्रमन्ते ४७ होषमकेकोविन्द्यानि प्रमेहानामु
पद्रवाः ० सहवीकट्टयापुत्रीरापसजीवविहारिकाः ४८ ४८ ५८ ४८ ५८

हस्तीमत्तमवत्राजस्त्रमन्त्रयेद्वेगवर्जितं विबद्धघनमेहेति ० अतोहस्तिमेहः ३ मेघ्यं मधूनान्त
मन्त्रयेऽपीतिपिष्यमेहः ४ विस्तारभयान्नातितीवोपपद्यन्ते ० ४६ प्रमम् ४७ होबेति ० प्रमेहाना
मुपद्रवा होषम्रकोपस्वविन्द्यानिकुष्ठेरितिश्लोषः ॥ अतः परं सार्द्धश्लोकेनान्वयः तदुपेक्षणा
प्रमेहोपेक्षणान्नामसमानुरूपाः स्वस्वनामाक्षतयः पिडकाहश्याद्भ्माजायन्ते तत्रशराविका
शरावरूपा ० कच्छपरूपा कच्छपिका ः २ अंसविना आश्वीजः कान्तरावृत्तापुत्रीसा ३ स्फो
टविनाहरूणा दुःसहा अलजी ४ विद्रधी केदवद्विदारिका ५ ४८ ४८ ४८ ४८

१९

(37)

१९

भस्मसमस्यानामसूरी०६ अथः प्रसूताविनता ७ अथगाढहस्तान्तः पीड्यते हस्तु ताजालिनी इत्त
स्याविद्रवेश्यनाममात्रेण भेदः ८ सर्षपतैलस्यासार्षपीवेति १०।४८। इतिप्रमेहावलोकः ० अथ स्थौल्य
दोषे हेतुमाह० मेदोजि० श्लेष्महेतुभिर्मधुराम्लसाद्धि मेदो वर्त्तिनेन नाधृष्ट्यः स्थूलः स्फिक्कुचोदरस्तन
स्तन सर्वकर्म्मासमर्थो भवेत् ० ५० इति स्थौल्यावलोकः स्वभावेति ० एकः स्वयमेव दोषकृशदुर्बलः
परोऽन्यः रोगादिना दुर्बलः तत्र स्वभावदुर्बले चिकित्सा नास्ति० अपरस्य चिकित्सास्ति० इति
दौर्बल्यावलोकः ५१ अथापरोगस्य निदानमाह० मन्देति० मन्दाग्नेर्जनस्याऽहितैर्दोषजभ

मत्तीविनताजालिन्यपिविद्रधिसार्षपी नामानुरूपापीडकाद्यो मांसमुपेक्ष्यतामं०
४९ इतिप्रमेहावलोकः मेदस्तु वर्द्धते श्लेष्महेतुभिस्तेन नाभवेत् ० सर्वकर्म्माऽस
मर्थोऽतिस्थूलस्फिग्गुदरस्तनः ५० इति स्थौल्यावलोकः ० स्वभावदुर्बलो दोषकः परो रोगा
दि दुर्बलः स्वभावदुर्बले नास्ति चिकित्सा त्वपरस्य सा ५१ इति दौर्बल्यावलोकः ० म
न्दाग्ने रहितैरन्नैर्हृदयापक्वजाति तु० पित्ताद्यैस्तु मसोलेष्मश्रीतिवक्ष्यामोहृकेः
५२ वातविट्संगदोषेभ्यो हृदयच्चाग्निमंदता० व अपक्वस्तिमितृग्रहणाध्माने सं
केर्विद्रधादिभिर्बोद्धव्या भवन्ति० पृथक् दोषैस्ममलेश्व बाच्चारः० अथ पांडु जावकगुहेन मोनैस्त
हकेन वैश्यद्धो० ५२ वातेति० वातविट्संगवातपदोषेभ्यो सम्यक्० अग्निमन्दतोदौर्बल्यमहत्त्वाम्नात नवविं०
अग्नेर्मन्दताऽस्तन्वंपवातोद्धवः पाहृदयेभ्योथः वस्तोहृपीडा ह्यध्मानत्यसर्वेषां अमुहीरा गात्रगात्रा कजि ॥५२

[illegible]

(38)

उ॰ती॰
॥२०॥

सक्तेति० रोमेषु हृदे शिराधमनयः क्रमात् ० कृशपीनास्त्रीनां स्युः वीनो हृदे कक्षापि जो रोमेपीना ४९ ले ब्धोदरे स्व
स्त्रीनां ४९ वेता: अथ त्रिदोषजमाह: दुष्टाम्बुसविषनखादिपुत्तमम् ० नखं व्याघ्रमुखस्य ज्ञानवरजः
दूषीवीषम जीर्णविषव्याघ्रादिभिर्हतं स्याह वाऽग्निवातात पसोऽति तेवा ० स्वभावतो वाग्गुणाविपर्यत्र भि
बहिर्दूषीविषमतोऽपेति ५७ एतैर्लिङ्गैः मृहरेणां स्यात् तस्य दृष्योदरमित्यभिधानम् तत्वोत्तरे प्रकोतत्र त्रि
लिङ्गम् ० नाभेर्वृद्धिवितं सरुग्भवति ० अथवा वामपार्श्वे जीर्णज्वरात् प्लीहो भवति ० अस्तनोऽग्नतः ॥ अन्यतोऽपि
कं तहिशिरोभोग ० एतासुमूकं तनाभिपर्यन्तमाहुः ० यकृदालपगती जितनाहमिति प्लीहो भवति ० ५५ यकृदुदरमा

कृशपीनास्त्रीनाहोभौ शिराः स्युर्हृदे क्रमात् ० दुष्टाम्बुनखविट्स्त्रीमांसैर्वा दूषीविषादिभि
५४ दूष्योदरं त्रिलिङ्गं स्यान्नाभेर्वृद्धिवितं सरुक् ० वामे जीर्णज्वरात् प्लीहा यकृत् स्यात्पार्श्वतोऽन्यतः
५५ हन्नाभिमध्ये निचितं दुष्टवर्चोऽन्नलेपकात् ० वातेनानवहिर्ष्यान्ति नबद्धगुदमाहुर्नकृत् ० ५६
अन्नाद्यागतशल्येनान्नमन्त्रजलेऽरुहात् ० स्रवेन्नाभेरधो वृद्धं परिस्राव्युदरं हि तत् ५७

६० हृदीति ० हन्नाभ्योर्मध्ये लेपकात् दुष्टवर्चः पुरीषं निचितं यद्वातेन वहिर्न याति तद् बद्धगुदमाहुः
कृतं स्मीऽलक भवति ० ५६ परिस्राव्युदरमाह: अस्यक्षतो हृत्तमपि पर्य्यायः ० अन्नाद्येति २ अन्ना
दि संयोगेन आगतं पक्षरस्यं कंठकादि तेन भिन्नमागतमित्यनेन यथाकथं चित् ० अथाद्धि ऽन्त्रमेने
न्पर्थ: पदम्बुजलं नाभेरधो वृद्धं वह्निपाप्रगृहात्स्रवेत् ० तत्परिस्राव्युदरं योग्यं ॥ अन्नाद्यादि
पदेन जलमाद्यप्रभावोऽग्नि दृष्यं ॥ तदुक्तं चरके नं० कंटकास्थि अपिकशादिकैरन्नसयुते भिद्येतांत्रांये

दमुकेजलमार्गात्पश्चनेनवेति ५७॥

59
२०

दकोदरमाह॰ स्नेहेति॰ स्नेहपानादनुवमेरेकाद्विरेचनाद्वाऽनुहिममम्बुपिवेत्॰ जनस्य नाभेरधः॰
अम्बुपूर्णदृतिप्रख्यंसजलचर्म्ममपात्रं दृतिस्तत्सदृशं दकोदरंभवति॰ ५८ साध्यासाध्यमाह॰ पक्षादिति॰ प
क्षाद्बद्धगुदं तथा जातोदकं छिद्रोत्थितं च सर्वम्॰ च पुनः छिद्रान्त्रं च उदरं प्रायो बाहुल्येन नृणामभावा
य भवति वस्तुजा एव च: काश्यपिस्साध्यासाध्या इति॰ ५९ मृत्युरकं वं लोके:॰ अथ श्वयथुनिदानम्॰ अ
तीति॰ नृणां मतैः कृत्वा श्वयथुः शोथो जायते उत्पद्यते॰ अतिक्षारमतिदुष्टक्षारम्॰ अम्लरसं दु
ष्टं च दुष्टविरुद्धं च भोजनम्॰ दधिभोजनम्॰ मृद्भोजनं गरस्य संयोगविषभोजनम्॰ एतैः प

स्नेहपानाद्वमेरेकात्त्वरं पिबतो हिमम्॰ अम्बुपूर्णदृतिप्रख्यमधो नाभेर्दकोदरम्॰
५८ पक्षाद्बद्धगुदं तूर्ध्वं सर्वं जातोदकं तथा॰ प्रायो भवत्यभावाय छिद्रान्त्रं चोदरं नृ
णाम्॰ ५९ मृत्युरस्तावलोकः अतिक्षाराम्लदुष्टाम्बुविरुद्धदधिमृद्गरैः॰ पञ्चकर्मापि
चारणैर्जीर्णैश्श्वयथुर्नृणां ६० शिरातनुत्वं वैवर्ण्यरोमांचोत्सेधगौरवम्॰ उष्मा
नवस्थितत्वं च सर्वश्वयथुलक्षणं ६१

ञ्चकर्मणोऽपचारैर्हीनमिथ्यात्वेन देहाशुद्धैः ६० तत्पूर्वरूपमाह॰ शिरेति॰ शिराणां ना
तानुत्वं सूक्ष्मातादिहि॰ वैवर्ण्यं विगतवर्णता रोमांच उत्सेधः कायोन्नतित्वम्॰ गौरवं गुरुत्व
उष्मा॰ अनवस्थितत्वम्॰ अनियतस्थिरत्वम्॰ किंचिच्चिकित्साविना पि निवर्त्तः। एतत्सर्वं सर्वे

रका
षांसर्वेतत्कोशानांश्वयथूनांलक्षणम् ६१

नवधेति० ते: पृथग्भूतः सर्वैस्सप्तभिर्धातुभिः० विषा क्वनवधा नाव प्रकारकः० तेन सप्तप्रागुक्तो द्विदं
र्ध्वक्षयोर्वा सधातादयः अवपष्टुधै थादेतुर्तेव: परस्मात्प्रहात्स्य योहतः० ज्ञकट लोऽक्षत ऊर्ध्वगादि
सर्वहेतुर्भवति ६२ सविंशतितां प्राणिनां दर्शो मूत्रमलादिभिस्त्वय पृथैर्व: ॥ प भ्यामूर्ध्वगामी मुख
गः २ अधो नरं हन्ति० मुखादधोगामी श्वासरोगात्मोध: स्निग्धं हन्ति उत्तरोत्पूर्वेषामनान्यव: ६३
उभयमिति० वलिस ज्ञानत्रयोध उभयं पुरुषं स्निग्धमपि हन्ति० अथोपद्रवस्यैसाध्यत्वम् ह्रणमाह
छर्दिरिति ॥ अथ छर्दिः सप्रकोपो दैस्मस्य हितत्रयो कोपद्रवानां संगतो सेय: ६७ मनिकोथी

नवधाते: पृथग्भूतः सर्वैर्धातादिभिः प्राग्भवः प्राग्रुक्तं किं केलिते पापथादेतुस्सधातजः
दि विषजस्सविष: प्राणिनि दर्शमूत्रमलादिभि: ॥ ऊर्ध्वगामिनय भ्यामधोगामि मु
खालिप्यम ६२ उभयं वलिस ज्ञानत्रयो योहन्तिनसंशयः ॥ छर्दिश्वासो हिक्का
स्सा जरो तिसार एव च सप्तकोपोसर्वे स्यश्वोको पद्रवसंगतः ६७ मनिकोथ कोकः
वा पूर्वैहसात्: प्राप्य मुक्तो मुच्छ धारमिशिरापश्री सवर्द्धि कुर्यन्ते मुच्छ पोसस्कुरमुक्:
६५ दोषाल्लभेदो मत्रा नौ स्सगदस्सप्रथा स्मृत: ० उग्राहकं स्वोदोषेभ्योऽस्तालेल

येष्वेवं सप्तधास्मृताः ॥ तत्र दोषेभ्यो

अथकुलाद्रुकस्यानिहानम् ॥ वायुरिति० वायुर्वेत्क्रगात: वंशे लमार्गेण गुरुको अगडदयं प्राप्यमुच्छे
च्छपो कोर्द्धं कुर्यन्ते स कुराडकालो लोगोसेय: कुंडलस्तु कुण्डकेभिस्मम: ६५ सेति० मार्गेलेगा: हेवा
प्रोक्तं कीगदंहस्ताव: ॥ केशुरश्चेन वायां दन्दु: ॥ वातेन तु कीगदहर० कंपनाच्चोरश्च दन्ते भ्योजायते०

स्फोटमागमं ६६ शोकः
शिरां धमनीं वीक्ष्यापीडयित्वामृ
लेनाते नमेहमामूत्रेणान्नेन
थाभ्याल्केलस्फोटमागमवति ६६

मेदेति० मेदोजः कुराणकृः कफवत्कुणकुपुत्कोटेपः समीरोऽभवति वदाध्मते ते प्वं न्लणगान म्लूलेसने
म ण न यथा नाजिमते एगगकोगवी व्यक्तं भं सार्धये हृक्तान्वा यो गभ्र ष्वानां एगो ग्पा नि र्भवतीति
अत्र वङ्क्षणाह० उत्तरार्द्धे श्लोके नान्वयः अधोगतादेस्सः का श्गात्० आदिमेन उपस्थितास्य
मुष्कगमनसम्पाप्य ते स्व० अन्ये: मेदसां विप्रमाज्जे प्रवर्तनम् अंगमोटनवङ्क्षणपच्छिन्नतस्कटोर
धवे: कफगान्दिस्मह गांपूर्वस्मान्मूढेव बाधे: सुहान्त्वं हृदयाद्धोनोत्वा ६७ अन्त्रवृद्धिमिति॰ अत्र
स्यान्त्र्यवयं आगतासेकोवात्तुज्जे ध्वनि: पीगभूजे: आध्मानम्० पहाऽनिलः वंक्षणस्थानेनागस्य
मेदोजः कफवन्मेदोऽन्ये तेस्त पंचलक्षणाह्जेतु आधानादिमि हृन्ते च्याधुङ्हांगवङ्क्षणा
हृदः ६७ अन्त्रवृद्धिकरोऽन्यत्त्वाप आगतास हृन्ध्वनि:० वंक्षणग्रन्थिमतनिभः करो
ति ब्रध्ननामकम् ६८ इति कुरण्डप्रक्रावलोकः पादशोथः श्लीपदं ते पृथक् सर्वै
ष्वकोत्स्वरोग० गर्व्वेकर्णौकदनेत्रोऽक्षिशिश्ननाभास्वपि क्वचित् ६९ इति श्लीपदलक्षणो
कः पादरूपमरूषः शोथः धाप्यडः स्फुटितस्तु सः० रूपं बोडा पृथक् सर्वे दोषास्तागदे
६८ इति कुरण्डे अध्मावलोकः० पादेति० पादशोफः श्लीपदमोच्यते० ते वातादिभिः पृथक् सर्वैरपि
फो आपादम्० ग्रीवं च महत्वेवं यस्मान्नोऽस्ति विना कफादिति० न तु श्लीपदं कर्णनासादौ
पदावलोकः० अथ भगन्दरपूर्वरूपमाह० कटीति० अष्टम्बर्णास्य प्रारूपं शोथो भवति सशोफः धा
प्रकारको भवति० ७० अन्य १० २० २०

ऽगवतनम् १०

दुःस्वरूपो भवति तथा च माधवः॰
क्षिशिश्ननाभास्वपि क्वचित्॰
ङ्गे स्फुटिते जायते तद्रूपं पथके॰ स

करोति॰ तदा ब्रध्ननामकमथ
शीतापप्ये तानि जातश्लीपद
प्रयोजयेदिति शेषः ६९ इति श्ली
र्धदोषानुगं अस्मात्तु गजवरो

विभ्रमिति० वाताद्भिश्चमंपथ्यास्वास्थ्यने० एकदेशोऽर्द्धो वापि तनोतु अविशिष्टी घनतरं पश्यते० कफेनैत्तु विरुक्षि
जितेपमू० कृष्णागन्तु समुत्थं वोशोथो पित्तवत्: अचिरमाकि नार्विनभाव: ७१ अथा पक्षघ्नाशोथलक्ष
णमाह० मन्देति॥ मन्दोष्मता किंचिदुष्णत्वं अम्लशोथत्वे न्नाति शोथं देहस्यात्वेव: समानस्य रूपत्वम
मन्दवेदनतायापीडासहत्वंज्वरप्रतेहामप्रणशोथस्य लक्षणम् ७२ अथ पच्यमानप्रणस्य लक्षणमाह० अती
ति: अतिदाहः दहनेव दहजायपीडा० तोदोव्यथनम्० योषः पार्श्वस्याग्निनात् तापद्रव० ७२ स्पस्पर्शभेदस्याल्लो
लोकविवर्णता० न्यग्गर्णत्वं० ज्वरा ज्वर० शोथ: पच्यमानस्ये नलक्षणम् ७३ एतत्पक्वशोथस्य प्रणस्य ल
क्षणम्० वेदनाः विज्ञेये अल्पवेदनत्वात् शनिमू० तोदोऽतव्यथनं हजौवेदनायाः छात्निः सौम्यत्वम्० ए

विषमं पच्यते वातात्पित्तजस्त्वचिरं विरमूः कफजः पित्तवच्छोथो रक्तागन्तुसमुद्भवो० ७१
मन्दोष्मता त्वक्शोथत्वं काठिन्यं त्वक्सवर्णता० मन्दवेदनता चैव हामशोथस्य लक्षणम्
७२ अतिदाहरुजातोदशोषभेदविवर्णता० तृष्णा ज्वरश्च शोथश्च पच्यमानस्य लक्षणम्
म् ७३ वेदनाल्पत्वं वैवर्ण्यं लोहितत्वं च शान्त्याहरणपनिम्नता० पक्वता पूयपचलनं पक्व
शोथस्य लक्षणम् ७४ सावर्णाऽरुक् च गाढत्वमस्यपाकात्क्रियेत्पुनः रुग्पा
कश्चपालैस्तेन रुक्पाके गुप्तेदोहतः ७५ इति प्रणशोथावश्लोकः ७५ ७५०

यंज्वराहरूपि बोध्याः॥ आयष्ट अरुणत्वं निम्नता च रुहपं पंकत्राणांदूर्ज्यावपीडमाना न्पूपस्य चलनमिति
७४ सावर्ण्यमिति० सावर्ण्यं त्वचः अरुक्पीडाराहित्यम् गाढत्वं दृढत्वमस्पर्शत्वम् अश्मवत् ए नद्रव इत्येगमस्तूपाकस्य सु
तस्य चे० एतैर्हेतुभिः पुरुपाकपूयाजायते० पाण्डुनाहूकपित्ताभ्यां पाके कफेन पूयं इति पुनः पाके तज्जन्ममहदूवर्ह्णां। कि

कफजसलिलमानजो मसृकि० ७४ इति कृष्णा
शोथावशेषक:.७५

अथ गुणाविरामः ॥ अहावनक्षणोमाद्विविधः ॥ गुरुरेकः अगनुश्लेषेति० आद्यं शरीरं द्वेषजन्म वनति० परमागनुभ
स्मादिज्ञेहोषे शब्दन्याहाहहागोरवः पथास्माहिति ७५ रसेति० रमेजेप्राणो० रसेत्ताबोरनु श्रुतिः० आधा
जन्तुजं षड्विधाच्छि० नाहिमेहात् ७६ माजेति० नेच्छिन्नं० द्वंद्वं नगात्रयाजात्० अत्र हयोजे० जिप्यि
च्छिन्नः अनुर्वापि यो मणात्यापनोऽभवे तु० गात्रस्वपातनं नेदाच्छिन्नमित्यभिधायते० अथा नभे हामि
न्नेअन्नभेदः कोष्ठभेदः० शगिकुक्षेभवभगगविधाने रभायो हतः० वक्ति चित्तस्ये जितभिन्नतः रहणाम
पनि० अथ स्वज्ञा उद्वेग प्रणगाः० तस्मात्तं क्षतं तेषं नाति छिन्नेनाजिमि नन्तुभयो द्वे हेणाहिति वि
षमतं पतनोक्षतत्वेविनिर्दिष्टं सी तू० अथ वेद्धिदं स्तृश्मा स्य शरूपाभि हितं पर गत्वा तस्यविना० उ

शशिगणरलगुरुभेदे नारू द्विधाघ गुरुहो षजेम् । पदं सास्ला हिते यांत्र हो मे रू ग्हा ल गोरवम् ७६
रसेत्ताबोरके जेऽथागनुजं तस्यष द्विम् । छिन्नभिन्ने छजं विद्धं पिष्ट तेछ च मित्यपि
७७ पातान्वभेदस्तत्ज्ञाहर्वेधं पूर्णानि घर्षणानु० समांसं पं वा सास्त्रयुक्तं स्वटध
निः ७८ तद्ज्वरे न्माद हृन्मोहर्कारि क्षापतानकाः कृम्पच्छर्दिश्वासकासपक्षा
घातहनुग्रहाः ७९ शिरासामयोपसर्वश्वयोपद्रवाः योऽश्माहरः० सर्वे रते प्रणो
ऽसाध्यो पान्याऽद्वैश्वयस्तुवेक्ताः ८० इति शारीरागनुप्रणावलोकः ८० ८० ८०

र० अथ वृणाभिन्निविज्ञं प्रस्वर पिडनाभ्यत्तु० आगन्तु जं गर्द पृथुतांगतं साक्ष्यितात्पितां रोपयम्० म
लावान्वितं तत्तुच्छं च मित्युपी सनतति असस्यमान च दुणां य आणां हृत्कुमाप्रवृभोतसालभु
षेति० गहन्त्र्यमणाख्यतैः बीऽस्रो उपद्रवाम चति आन्यस्पर्शं चम्० ७६ शितिरिति० सर्पेहस्य द्वेतुपे
इति शरीरागनुप्रणावलोकः ८०

जीरात्निर्गजं वातविज्ञा मतिनिर्दिष्टं
शिघातोऽप्य पद्गं किंगतत्वेत्यथमं०
पम् ७८ एषां प्रणानामुपद्रवान्०
लानः पीर पाणि मुखमाध्याऽप्य सर्वं०

पर जे जपरि भुज नम्० अथ धर्षणा॥
ध्द वट वट ध्वनि भग जीति तं समाः पं ते
ऽसांमः अर्द्धे रब नितुपम वेरू पे तो जोप्प

45

श्री
४४

अथ भग्नस्य निदानमाह॰ भग्नेति॰ सन्धिकाण्डभेदात्॰ भग्नं द्विधा॰ तत्र तत्र सन्ध्योर्द्वयोरस्थ्नोः सन्धौ म
ध्यमभागे॰ कथं तत्त्विभग्नमिति॰ उच्यते॰ऽन्यभग्नेऽशक्ते न अस्थ्नो विभज्येषोऽभिप्रायः॥ सन्धिकाण्डभ
केसन्धौ गलिति तत्र पृ॰ अन्यसन्धिजं योत विभज्यते सन्धौ॰ अपुमे॰ अस्थ्नो मध्ये भिन्नतामापन्नं॰
ऊर्ध्वयोः स्फुटं निष्पेषे क्षिप्तं अधश्च क्षिप्तम् ८१ विश्लिष्टेति॰ सन्धौ केसन्धौ विश्लेषो विश्लिष्टम्॰ अन्न मा
त्रिके: उत्पिष्टं स्थानमस्थ्नोः पार्श्वयोः सन्धिजं द्वयोरेते यार्मध्ये एकताव लेदः॥ उत्पिष्टसन्धेस्ववमज्जान्थ
धुर्न तन्निभोऽन्योविश्लिष्टमस्थ्नोः ऐक्यौ द्विधा स्वसमापद्यतीडाश्वपभुज्य वेति॰ अथ काण्डे तन्भग्नद्वादशभेदा
हे अस्थिच्छल्लीविश्लिष्टं सततिपन्नं वं अस्थिच्छल्लीति प्रोच्यते॥ तीर्यं कर्कटकम्॰ अस्थिविश्लेष

भग्नं द्विधा सन्धिककाण्डभेदात्षोढात्र सन्धिजम्॰ विवर्तितं तथोक्षिप्तं तिर्यक्क्षिप्तमधो
पि च॰ ८१ विश्लिष्टमुत्पिष्टमिति काण्डे द्वादशधा तु तत्॰ अस्थिच्छल्ली कर्कटाश्वकर्णचू
र्णितपिच्चितम् ८२ काण्डभग्नं छिन्नवक्रौ द्विधा यातिपातितम्॰ मज्जागतं स्फु
टितं च पाथास्वं स्फोटितम् ८३

मोमध्ये प्रोन्नतपार्श्वयोरेवनतम्॰ कर्कटरूपतुल्यात्कटजीयम् अश्वकर्णो अश्वकर्णवत् विउन्नतास्थिनिर्गत
मग्नात्॰ चूर्णं चूर्णितम्॰ अस्थिपतनेच्छिन्नस्य तत्रांगं वर्मे पिच्चितम्॰ पच्चितं चपृथोथम् ८२ षट् काण्डभ
ग्नं काण्डेषु भग्नकाण्डभग्नं यद्यपि काण्डभग्नं सर्वमेव तथापि द्वाभ्यां हि शिष्टात्संज्ञाऽपरेवकाण्डभग्नं
सर्वथा त्रुटितेपृथक्॰ गम्भूते ज्यास्थिस्थितेयोध्याश्रमम्॰ छिन्नमेवं त्वस्फुटवीदीर्णं संलग्नं अथमम्॰
वक्रास्थानं यत्कोमलजीर्णं तं वक्रं द्विधा इत्य विदार्य द्विधाभूतं द्वदशमम् अतिपातितं पक्षेष्वेण द्विधापाति

तं अस्थि ९ काद्दशं मज्जागतम् ॰ ११ अस्थ
यवे ह्यस्थिमध्ये वा प्रविश्य मज्जानं पाति
विस्फुटितं द्वादशं स्फोकं विदीर्णमिति ॰ प

२३

(55)

पातितम् [illegible] ८३ [illegible]
तः॥ अथ नाडीव्रणस्य संप्राप्तिपूर्व
कं निदानमाह॰

उपेक्षणादिति० योऽल्पयोऽपमं० भगमेणाश्रोधनाद्दिविकित्सोपेक्षणात् । त्वक्सभिन्नासपसम्भं स्पकोष्ठमभी
णि प्रविदार्य अभ्यन्तरं प्रविशति । नाडीवसस्य नाडगानाडीव ऊत्तमतिगतिर्भवति० तनाडीव्रणाविशेषः
कीदृशः पूयेनक्लेदेनहृदन्तदुष्यायसहितो भवति ८४ इति नाडीव्रणावलोकः । अथ भगन्दरलक्षणमाह० गुदे
ति गुदस्य पार्श्वतोऽङ्गुले क्षेत्रे ऽक्षलापीडा भवति० भिन्नास्फुटिता चेत्० भगन्दरसा विज्ञेया० सत्तभग
न्दरं० पंचविधो मतः वातिकः० पैत्तिकः० कफजः० सान्निपातकः। क्षतजश्चेति० ८५ सञ्ज्ञामाह० वातात्शत
नको भवति० सहस्कूसपीडासहिः । छेदैः स्रावैः । अनेकमुखश्चत याद्दृक्षापकरोति कोऽपि तोऽनि
श्वापानदेशेऽपि पिडकां करोति या० उपेक्षणात् पाकमुपैति हृदन्ते जाय भिन्ना हृणाकेन वाहिनी० ते

उपेक्षणाद्दूषासगति नाडीभवेद्व्रणः नाडीव्रणस्य विश्लेषः स्पूयक्लेदहृदृक् ८४ इति नाडीव्रणा
वलोकः० गुदस्याङ्गुले क्षेत्रे पार्श्वतः पिडकार्तिकृत्० भिन्नो भगन्दरो ज्ञेयः स तु पंचविधो
मतः ८५ सहस्रच्छेदोऽनेकमुखो वातात्स्यात् शतपोनकः उष्ट्रग्रीवस्तु पित्तेन परिस्रा
वी कफेन सः ८६ सम्बूकावर्तको न्मार्गी गुदस्याता त्रिदोषजौ० शकमूत्रवहो दुःखौ
नसाध्यौ दूरगौ भृशम् ८७

गमोमन्नाहिषरेनसाध्यरोगानैकेश्रमातपोनकं वदेत्० पित्तेन उष्ट्रग्रीवसंज्ञकः० प्रकोपनः पित्तमतिवी
पचितं करोति० उष्ट्रा पिडका गुदगतान्तहृश्रु पाकाहिममहनिवाहिनि भगन्दरजत्तु श्रिणेवरं वदेत्
शापिकफेनपरिस्रावी संज्ञको ज्ञेयः० तथाह० कण्डुपानो घनस्रावी कठिनो मेदवेदनः श्वेतावभासः
कफे० त्रिदोषजो सान्निपातिकः तत्रैव सम्बूकावर्तको मार्गगो भवति त्रिदोषजे सम्बूकावर्तसंज्ञकः
कोऽभगनाद्वित्तत्तेनपेवाणायुः किम योऽनिता योऽन्ते तदुर्विते मार्गमत्ते ऽथपुत्ते ब्रणे स्त मुन्मार्गे भगन्दर

कफात् परिस्रावी भगन्दर इति ८६ स
सम्बूकावर्तवद्भ शंकुकावर्तमतः नाम
म्बूकावर्तको न्मार्गी भग्नो नाम
भव इति भगन्दरावलोकः ८७

क्षतजे उन्मार्गगसंज्ञकाः बीजं तथा०
० अथ साध्यासाध्यलक्षणमाह० ८५
मूत्र भवतो याति कौऽदुःखेन साध्यो दूरगोत्त

गलेति॥ : गलस्यमन्याभ्यन्तरेऽपाकः श्वयथुः शोथस्तगलस्यगलगण्डकोरोगोलेपः सवण्डूरुक्गौरवीमेदोवातकफैस्तैर्धाका
मात्वं०मे रुजाकण्डूः० धातेरुकण्डूकफेनगौरवदृति० ८८ इतिगलगलगण्डलोकः गलग्रन्थिरिति० दोषावातादयः मांसमांसमेदः
कुत्राप्यर्बुदपाकोगलग्रन्थिः पाकात्पूर्वं धनशोथोऽर्बुदस्यात्तद्वल्लावान्०प्रवृद्धं तत्तद्गन्थिवत्बोध्यं ८९ अंगोऽतिभेदः० कफोत्थि
तैरनेकैर्गण्डगलेगण्डमालाभवति० अत्रगलगण्डमालायाहरवपेऽवपवासितगलगण्डेष्विरपाकमित्रायपवते० इतिविरकालस्थायिसै
वैवगलगण्डमालाऽपचिकाभवेत् ९० इतिगलग्रन्थ्यर्बुदगलगण्डमालापचवलोकः० श्वयथुरिति० हदितरुजा ऽऽघोरूणः मुष्टिवत्

गलैकदेशेश्वयथुर्भवेत्पाकोगलगलगलकः मेदोवातकफैरल्पः कण्डूरुग्गौरविकमान्०८८॥ इति
गलगलगलगण्डवलोकः० गलग्रन्थिमुच्चापपाकोऽङ्के दोषास्तुमांसमेदसः सएवपाक्योऽर्बुद
स्यात्तान्तुन्योनामुक्तस्तवान् ८९ गलगण्डमालागलेऽनेकैर्गण्डभेदः कफोत्थितैः० वि
रपाकिभिरेवविरस्यापचिकाभवेत्०९० इतिगलग्रन्थ्यर्बुदगलगण्डमालापचवलोकः
श्वयथुमुष्टिवद्धहृद्रुजायोविद्रधिर्द्विधा बहिरन्तस्तथोणैः रवकृसर्वैस्तद्वक्ष्यतान्
९१ बाह्यस्तपक्वोऽर्बुदवत्स्याद्गन्तस्तुकरोत्यसौ० बस्तोधःपक्वः कोष्ठस्तुहन्यात्पार्श्वे

श्वयथुः शोथः विद्रधिः कथ्यते सद्विधा० बहिर्विद्रधिरन्तर्विद्रधिश्चेति० पृथग्दोषैः सर्वैः सन्निपातेश्च अस्रक्षतसम्भवान् ९१
बाह्येति० तवाह्यविद्रधिपक्वश्चेति० अर्बुदवत्स्यात्० अन्तस्तु० अन्तो विद्रधिः० बस्तोधः कण्ठमन्तकण्ठं करोति० कोष्ठ
इन्यापिपासा० कण्ठपोनोभ्योऽर्द्धपरिस्त्राद्धन्यं कुरुते अन्यो गदे० वातनिरोधस्तुबस्तोधः अस्त्रामूत्रतातांध्याहिधानयायेपः
कमाहतकोपेनसर्वांगकम्पः० हृल्लोहृदिकासोश्वासेजायते० श्वासोपकण्ठिहिधावत्कोष्ठपेपीयतेयपः इति

पायाविति पायो ऽपानविद्रधौ कुक्षौ वेत्यू० प्लीहलजा: दृषा: ० आरोपादि: ।। नाभ्यां चेन हि क्लोम्ह हि० श्वा
संज्ञी इति० श्वासात् प्रवर्तनं श्वासावरोध: ९३ पक्वेतीति० पक्वेति वेति० आजुलेति नरास्त कन्तं काम: धरी
स्रोतस्येतु विद्रधौ कटिग्रहः० सविद्रधिनाभेरूर्ध्वं पक्वो ऽवामपित्तू० नाभेरधः पक्वस्त्रावे वपन ९४
एवं विद्रधीनां साध्यासाध्यत्वमाह० नाचेति० आपाण्डुनाभे: पक्वो विद्रधिर्नि साध्य: ।। मर्मोत्थश्च न सा
ध्य: तथा च० हृदि नाभौ पक्वेऽभिन्ने कुरुस्वतरां प्रवर्तते ऽस्य कुहिपूय: अध: प्रभिन्नेषु० अपानमार्गे
वा ऽर्पां प्रवक्तिनि लिये हनाभि स्पेक्षणोम मोक्ष: भेद्येय द्वौ विद्रधि साध्य: अतएवो कम्० अथ: अश्रित

पायावपानविद्रधौ कुक्षावनिलजा हृगा: ० नाभ्यां हिध्माहृदैश्वासं प्लीह्नि तृश्वासा: प्रवर्ती
नम् ।।९३ पक्वेऽस्य जस्तं कामातेव स्रोतोऽनुकटिग्रहम्० स पक्वो वामपेहृदुनाभे: स्रवति
वधेरध: ९४ नाप्य सान्यभ्यन्तरजौ विद्रधि भेद्येय द्वव: विद्रधि स्त्री स्तनेर
मा न्यको फपा कफजात् ९५ मासविद्रध्यवलोक: ० विद्रधाहाहृदुः कर्मापंचकर्मा
पचारत: स्त्रीमद्यमांसदुष्टाम्बुसेवाद्यै: कुष्ठसम्भव: ९६ कफा ऽग्नि उष्णुभवो
दलदुष्टानां पवेहान: ० पंगुस्पाव स्पर्शौ लपक्कमलाकुष्ठा कृमिर्निश्चिपम् ९७

वि: स्त्रो भवति० ९५ इति विद्रध्यवलोक: ० अथ कुष्ठनिदानमाह० विरुद्धेति ।। विरुद्धान्नपानम्० पयश्च
वीरोन्नामवमनविरेचनस्य निरोधाद्वा सनानां अपथ्यासत्या: स्त्रीसंबाधे: कुष्ठसम्भवो भवति ९६ कफा
पातका:० अस ज्जिल:० पुराणीक:० ह्रदु: मरसि धमन मंडलाख्यानि संति कुष्ठानि तेषां मुभव: ।। सामान्य
नानां गंमि हेत्या मिति० नाविनाम्० बहुकाले मलाकुष्ठा कृमिर्भवति ९७ ।। ४ ।। ५ ।। ६ ।।

58

२५

अथ कफारोगीणां लक्षणमाह० कफालेपितं० वातवर्जेन तुल्यं तत्त्वं के गालसमं भवति० श्वोऽस्वरं कुष्ठं पित्तात् भवति
स्वेन फलेन श्वोऽस्वरेण तुल्यम्० श्वित्रं मण्डलकं स्यात् कार्करं काकणाख्यम् गुञ्जाफलवत् गुञ्जाफले
न तुल्यं लक्षणं० पीडाकरं मत्तेश्वितं लोहितं भवेत् १८ वातेन वा पित्तात्वक्क्षितं च तत्० अथ हीम ध्रुवं के कारकं
काकणेति:० स कफिते अक्ले० अरुणां मध्ये कृष्णवर्णं मानेन श्वित्रम् धूमवर्णोऽभवति कफपित्ताभ्यु
त्थी कं कनकाकृति: १९९ दद्रुलक्षणं ॥ कण्डूयुक्तं पिडकाद्यन्ते उन्नता० तथा० किंचिदाभ्यासानमण्डलं
दनी अन्तः विस्तीर्णः पकाशारनालकाकृति दद्रुविक्षेपणं ततः कफपित्तात् ० आपेति

कफात्तं कालकृष्णं पित्तात् दुस्यां स्याद्वात् कफाच्छिद्रकं मण्डलं तैर्गुञ्जावर्णकाकणं लक्षणं १९८
वातपित्तात् दद्रुश्वित्रं सकलमनाडहल्लाशिकम् कफपित्तात् शुक्लशरीरे कंडूरोगमसम
दद्रुकक्ष्वरू रक्तपिडका पुण्डरीक मण्डलानतः स श्वेतालिमहाकुष्ठानी भवन्ति भवस्मिंश्च
तु० २०० किणावकोटिभं मसृति हरिद्रा भवति० पामापामिका: कण्डूभिर्विवर्णा
सर्वतनुजे २०१ तेनैव पार्श्वजै: कण्डूक्ष्याशाहादवि पापैका सिध्मोऽधिदेहे केचणा
श्वेताहृदय प्रार्थिमिथ्याहृदंसं ग्रीवामण्डलम्० एककुष्ठम महत्संखं गोपमश्वित्रं तेन नाविभूषा
ष: कुष्ठ: दभो हस्ती तद्य र्मौव भवति २०० किणावदितिः० किणावन्मजरकं चक्रिकिटिभं पद्मम्० च्यावो दृष्टान्तः०
एकपुनैरक्तभि श्यौ: पामानेयाः० सर्वतनुजे कण्डू अस्रविस्फोटविसर्पतैया २०१ नेति निते० से केपार्श्वेजाने सो: क
विपादिका तैया० उर्ध्वदेहे कुमारणादद्रीकर्णमहे स्पात्० विसर्पीति भवेतु:० अण्वकु मसूनरुके० सिध्मकुष्ठोतेष:० मसूर्ण कुसुमलव मिश्रम:
०१ शामाहर्ते य:० श्वेतामस्सु लिंपिड काकृतम्० आद्य संस्यात्० मांसंवलस्तोपमम्भे कृकुष्ठं स्यात्० ततस्समादे वपरं श्वित्रं कुष्ठं भवति
कावलोकः ॥ श्री॥

स्नानिसमममहाकुष्ठानि भवन्ति
वेत्संभि दृश्यास्यान्कम् पामापो हैयोमे
ल्कृ कण्डू स्रैयामा है हापमिनेविवर्धिका
२०२ शामाहृति अस्माहूमिर्थ्युसंत्वमे
तेन एककुष्ठ श्वित्रं पुरुष नित्य र्थ: २०३ इति कृष्णावलोकः

ॐ द्राव्यं जनमसूनहरुके २०२
मम २०३ इति कृष्णावलोकं:

(51)

२५

हसेति० हलावातश्लेष्माधातनकोपा [illegible] तपोनिदोषाद्विभिः कृत्या मलांदोषाः पृथक्० सर्वैश्च त्वात् उपद्रश्मान्
भ्रमान्कुर्युः कस्लाद्विनामेहनेनकोपाद्रनवातः पद्वा उन्मत्तांधैः लिपः गुरवपोनपोभवंतिदीर्घकर्कशा
लोमपोगेनछिद्रस्मातिसमुत्थनपा० वातादिश्चैवोतिदुष्टेनताजदुष्टजलजप्रभ्याननप्रसनवाद्विगो० गम
नादिभिर्वा वातदोषजात् इत्यर्थः पंचमिलिंगेवर्णैश्चापमालिंगाछिद्रसन्धौ पीडको पदिपीडको मिश्र
नाभवंति०२०४ अथोपदंशतिपद्रवानाह० अस्थिपसुश्लोथः उजानत्व० दाहश्वासमन्धिमु० श्रस्थिमु० स्वद्वगां
स्वहः० तत्रैवाह भिषग्गानि केशलोमानामपानश्चैव० भारतान्दिहस्वलोमनाम्रपातः० नैवैवर्णंपं मुखा

हलहलनवधातपोनिदोषाद्विभिर्मलाः० पृथक्कुसर्वैश्च तान्कुर्युर्लिंगेवर्णैश्चपंचमी
२०४ अस्थिश्लोथ अनुजा दाहसन्धिग्रहमहृषिय० केशलोममपानश्चैवैवर्णंपयो
पदेशानः२०५ इत्युपदंशनश्लोकः वातोदश्व्रश्लेष्मा: कण्डू छर्दि ज्वरमदाः०
शीतपीतनिमित्तास्तु हृदार्दवपुषोवहिः इत्युदार्दवश्लोकः०२०६

होउपदंशोजापनः२०५ इत्युपदंशनश्लोकः अथोदर्दवश्लोकः० वरटीवपुषोवहिः वास्यदेशोथाः
कण्डू छर्दिः॥ज्वरमदाः वरटिसंधिर्गकीट विशेषः तत्रदष्टवत्॥उदर्दाः शीतपित्तनिमित्ता
स्तुः शीतपित्तस्येवउदर्दाः जिसंतास्रसदृउदर्द मिन्नमाऊः तासंगश्च० मतागश्च कण्डू मेण्डले
श्लेष्मिर; कफजोव्याधिहद्दर्दाः इतिकीर्तितः वाताधिकं शीतपित्तम्० उदर्दःकफाधिकेभवति एताव
न्मेदः२०६ इत्युदर्दवश्लोकः२०६

२६

अथाम्लपित्तमाह० अहीति० अम्लपित्तं तस्यो ऊर्ध्वाऽधोगमनभेदाद् द्विविधस्योर्ध्वगमनलक्षण
माह० अविपाक: अन्नापाक: क्लमो ग्लानि:० उत्क्लेदो मिथ्यावमि:० अम्लस्य उद्गार:० गौर
वं देहगुरुत्वादि तथा हृदि कण्ठे दाह:० अरुचिरन्नानभिलाष:० एते लक्षणैरम्लपित्तं वदेत् २०७
इति अम्लपित्तावलोक:० अथ विसर्प्पमाह० अतीति० शुद्धरक्तस्य ॥ सर्वत: परिसर्प्पणात् सर्प्पन्तु:० अति
दाह० अतिताप:० तृष्णा पिपासा० तमो ऽहस्तत्र भावयति० अरुचिरन्नानभिलाष:० अरतिस्तृष्णो:
बल्लाहृन्द: एतान् हन्ति २०८ इति विसर्प्पावलोक:० अथ मसूरिकानिदानमाह० ज्वरेति बालानां

अविपाक: क्लमोत्क्लेदौ तिक्ताम्लोद्गारगौरवौ० हृत्कण्ठदाहारुचिभिरम्लपित्तं वदेद्भि
षक् २०७ इत्यम्लपित्तावलोक:० अतिदाहतृष्णारागभ्रमारुच्यतिमोहा: रक्तदुष्टेन
विसर्प्पास्तु: सर्वत: परिसर्प्पणात् २०८ इति विसर्प्पावलोक: ज्वरच्छर्दिभ्र
माघ्राणस्तु बालानां तु मसूरिका:० ... बालानां तु भ्रमेण तु तत्पात्
२०९ इति मसूरिकावलोक:० अग्निदाहाभिविस्फोटास्सदाहज्वरा० पथ
कुर्वन्ति मस्तकेसरस्ता विषेनेत्रविषोपमा: २१० इति विस्फोटावलोक: ॥ २१० ॥ ५

अमसूरिका: मसूरदलप्रमाणत्वात् मसूरिका:
अथ द्वैकिहरूपत्वम्० अज्ञात
समसैरैष्वैरक्षास्कोत्थप्रैरि
नाम ज्वरछर्दिभ्रमा घ्राणजे वरुकस्यास्तु० तयाणां द्वन्द्व:० तत: पश्चात् केन बहुभिस्तामसूरिका: पत्स्यवाल:
घ्राणतेषि ध्यति २०९ इति मसूरिकावलोक: अथ विस्फोटनिदानमाह० अग्निरिति० तैर्दैवै: पथकु
षोपमा: विस्फोटास्तु: दाववद्दह्य विस्फोटाव इति विस्फोटावलोक: २१० ॥ २१० ॥ २१० ॥ ५९

(57)

२६

येगहास्त्रिहितापुत्रास्सुतस्यवार्भकेष्वपि० किंतुस्याग्निरोखादेः शक्षाग्धंजा
घवंपरम् ११ क्षीणःस्नापथ्यकृद्दोषेर्गोस्तास्मावोजितोहनम् ग्रहपाकास्यपावा
स्वहंतोमेहाद्योऽपरे १२ ॐ द्रुपशपद्ग्नः स्वोद्रत्र्द्विपेक्षत्रंवमेत्यपः जागर्ति
रोहितिश्यागत्लग्नंस्तोऽर्भकोऽश्रुरुकः १३ इतिवास्नामपावलोकः स्नावो
गर्भः स्याचतुर्थान्मासात्पातस्ततः परम् समूढगर्भोपस्यानाम्युतोनहिरापगे
त १६ गर्भस्यस्रोवीविनाशोमहतोमर्भपवातततः विरेकशोत्पत्रटकंपज्वराघो
स्तानसिध्यति० इतिगर्भरोगावलोकः अंगमर्दोज्वरः कंपः पिपासागुरुगात्र
ता० शोषश्चश्वासनिःसारोवसूतिकारोगलक्षणम्० १८ इतिसूतिकारोगवलो
कः अस्तः श्रुतिस्स्याप्यहृदंयोनेः स्त्रीणामनातिवम्० हृतंगमर्दोर्धस्याध

52

श्री०
२८

न्ध्रः पाण्डुत्वगादहृत् १७ नश्यत्युष्मा पदापक्ष सर्वैर्दोषैश्च स्याद्दाहो न वेपथुः साध्यास्त
त्यःस्यात्प्रथमो ऽतो ऽन्यो ऽसाध्यो ऽस्मिन्वा सो न रंजयेत् १८ इति मदएवलोकः अतिव्यवायशी
लो योन च वाजीक्रियापरः ध्वजभङ्गमवाप्नोति स शुक्रक्षयहेतुकः १९ अ
शीतोष्णतेजः क्षुत्पिपासाश्रमतुष्टवसः पिडकासन्धिशैथिल्यो हीनवृद्धि
यलेन्द्रियः २० पाण्डुरोगऽप्यजरत्नो पर्द्धस्परोगात्क्षयधजः मन्दवन्हिश्च दीन
श्च क्षीणशुक्रो नरो मनः २१ अतो ऽध्वंसहजं क्लैब्यमस्मिन् धवदाश्चयजवेत् सा
ध्यानाममपीवांयकार्य्यो वाजीक्रियाक्रमः २२ इति षण्ढावलोकः धूम्री
भूमावसाकाम्लजीर्णान्नलीजागरणादिभिः गलद्भाञ्जनमस्याद्दिहिमानां
स्युः दृगामयाः २३ तिमिरंपटलस्ताव मभिष्यन्दोऽधिमन्थकः पक्ष्मकोपो

२८

53

व्रणकोपश्चेत्सा घातनपनामयाः २६ नेत्रकोपः प्रपक्वसर्वैस्त्रैरस्रा श्रान्पद्देनुनः उजश्च्वरग
शोथाघेराम:पक्वस्तज्जोऽन्यथा २५ अथ व्यक्तान्निमिरीवैकमनेकंपटलोस्थती काची
सूक्ष्मावरणश्चन्तेदृगिवोऽमंधोनज्ञु २८ इति नेत्रामयावलोक: कर्णेजविगुणोवायुर्म
लसंकुलकर्णगो: सकफ:पाकबाधिर्यशूलास्रावाहिकान्नगदान् २७ इतिक
र्णावलोके: अर्शोऽस्त्रास्रावपिडिकापूयस्रावश्चपीनसा: प्रतिस्याय: छर्दिश्चकावे
ल्याघातासामयास्स्मृता: २२८ इति नासारोगावलोक:० सर्जंग्युस्त्रेऽस्ले क्राद्दना
र्शोद्दनयालनम् होर्गंध्वंपिडकापाकोपजिह्वादीन्नगदान्मुखे २२९ इति मुखरोगा
वलोक: जिह्वामोष्ठंशिरोदाहभ्रमोन्मादद्दविर्ज्वरे: श्वासाहिकादन्नहर्षैर्जा
नीयात्स्यवरं विषम् २३१ हंशावैवर्णपेशोथाभ्यांसेकोरेकजमोभ्रमे: निद्राच्छिरा
गरसनामोक्षोश्वाहिविषंवदेत् २३१ विद्धजत्व च्छिर्केनागंज्वरस्तद्दंगारभागिकां०

२८

सतागहम्मोहमन्यस्तथास्त्वं विषमुन्तपेत् २३२ इति विषरोगावलोकः अकालपलितं
पीडासु व्योवर्जोऽद्भेदकाः इन्द्रलुप्तश्वेकेशा नडन्पपाससु शिरोरोगहाः २३३ इ
ति सिरोरोगावलोकः अतिविस्तारपकपाठहठमतिहस्तान्तमाध्वज भूरि भियाम् न
पमान२ग हगिमत्तपचल्कृतं मिषजामिदमंजनमस्तु मुदे २३४ वकारवत्तरोविजितं हि
रमगिनवेश्मोऽञ्जनं परोपकृतये यथापमिदं हृज्ञोगापकम् नजसमुद्दितैस्सम
सुहृजनराशिभिस्तुष्यजानुसार गिरिकन्यकापरितुष्टः सहयो विजमुजः २३५ ० ः
इति श्रीमहज्ञानसामाप्तोपम् ०ः संवत् १९१३ आश्विनमासे शुक्लपक्षे श
ष्ठ्यां रविवासरे सिताराम्येन लिखितं मिदं मंज्ञानां शुभं भया १ ॥छ॥

२८

55

KKSU LIBRARY
RAMTEK
441 106
M949
Dist. Nagpur

```
[OrderDescription]
,CREATED=23.10.20 11:23
,TRANSFERRED=2020/10/23 at 11:30:34
,PAGES=55
,TYPE=STD
,NAME=S0004456
,Book Name=M-949-AJJANGRATH STIK
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
```

```
FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
```

```
FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,
```